

Центральноукраїнський національний технічний університет

(повне найменування вищого навчального закладу)

Економічний факультет

(повне найменування інституту, назва факультету (відділення))

Кафедра „Економіка, менеджмент та комерційна діяльність”

(повна назва кафедри (предметної, циклової комісії))

Допущена до захисту:

Завідувач кафедри економіки,
менеджменту та комерційної
діяльності

д.е.н., професор

_____ О.М. Левченко

„___” _____ 20__ р.

(протокол засідання кафедри ЕМ та КД
№__ від „___” _____ 20__ р.)

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

за другим (магістерським) рівнем вищої освіти

на тему: “Управління розвитком сектору домашніх господарств на
регіональному рівні”

Виконав: здобувач ІІ курсу, групи МЕ-20М
спеціальності 073 “Менеджмент”

(шифр і назва спеціальності)

Тютюнник Роман Володимирович

(прізвище, ініціали, підпис)

Керівник к.е.н., професор Малаховський Ю.В.

(наук.ст., вч.звання, прізвище, ініціали, підпис)

Рецензент д.е.н., проф. Жовновач Р.І.

(прізвище, ініціали, посада)

Рецензент Новак Ю.В., начальник Головного

управління статистики у Кіровоградській області

(прізвище, ініціали, посада)

м. Кропивницький – 2021 рік

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Трансформаційні процеси у суспільстві докорінно змінили умови функціонування усіх секторів національної економіки. Ступінь адаптації до ринкових умов господарювання проявляється у результатах діяльності сектору домашніх господарств (СДГ), рівні життя та добробуті населення, закріпленні соціально-економічних змін у суспільстві. Ринкові перетворення зумовили істотні структурні зрушення у СДГ, висунули нові вимоги до їх економічної поведінки, розширили поле діяльності. Спостерігається активізація виконання домашніми господарствами (ДГ) властивих їм функцій споживання, заощадження, інвестування, відтворення населення, змінюються соціально-економічні засади функціонування. За нових умов господарювання СДГ починає впевнено виступати у якості власника і постачальника економічних ресурсів національної та регіональної економіки. При цьому, у якості власників основних факторів виробництва, переважна частина ДГ починає здійснювати господарську діяльність, продукувати товари, надавати послуги у якості як самостійного виробника.

Ці міркування підкреслюють актуальність та нагальну потребу у проведенні всестороннього вивчення особливостей функціонування СДГ як основної складової національної та регіональної ринкової економічної системи, комплексного дослідження проблем його розвитку.

Питаннями місця і ролі ДГ поставали предметом наукових досліджень багатьох вчених. Вперше ДГ описувались давногрецькими філософами Ксенофонтом та Арістотелем. Базові аспекти щодо проблем та перспектив функціонування ДГ були сформульовані такими представниками економічної науки як Г. Беккер, Л. Вальрас, Г. Гессен, Е. Гідденс, Ф. Енгельс, Дж. М. Кейнс, К. Ланкастер, Т. Мальтус, К. Маркс, А. Маршал, К. Менгер, Дж. Мінсер, В. Парето, А. Пігу, Р. Поллак, Д. Рікардо, Ж.Б. Сей, Є. Слуцький, А. Сміт, Дж. Ходжсон, Т. Шульц. Окремо виділимо присвячені цій проблемі праці таких дослідників як Дж. Колдуелл, Ф. Модільяні, П. Самуельсон, Е. Тоффлер.

Пристальну увагу вивченню аспектів функціонування СДГ національної економіки приділяють вітчизняні науковці І. Боднар, О. Гладун, С. Злупко, Е. Лібанова, М. Литвак, В. Мандибура, А. Мельник, О. Мартякова, Н. Можайкіна, І. Осипова, С. Панчишин, А. Ревенко, М. Савлук, Н. Федірко, С. Черненко та ін. Серед вчених близького зарубіжжя проблематикою дослідження та розвитку СДГ займаються С. Барсукова, В. Жеребін, Н. Манохіна, А. Олейник, В. Радаєв, А. Романов, А. Сурінов, С. Тютюнникова, К. Чабану та ін.

Фіксування значного обсягу матеріалів з даної проблематики у науковій літературі, поєднується з необхідністю продовження всебічного дослідження СДГ у системі національної економіки як сукупності інституційних одиниць та потребою у розробленні напрямів його ефективного розвитку.

Мета та завдання дослідження. Мета роботи полягає у розвитку теоретичних основ та методів практичного аналізу особливостей функціонування сектору домашніх господарств у системі регіональної економіки, а також розробці рекомендацій щодо активізації включення домогосподарств у процеси регіонального розвитку.

Для досягнення цієї мети були визначені та вирішені такі **завдання**:

- проаналізувати, узагальнити та систематизувати наукові уявлення, що розкривають сутність категорії “домашнє господарство” та обґрунтувати економічний зміст поняття, в якому домашнє господарство представлене як відносно самостійний економічний інститут ринкової регіональної економіки;
- виявити тенденції та особливості процесів функціонування та розвитку домашніх господарств на регіональному рівні національної економіки;
- розробити комплекс пропозицій щодо підвищення рівня ефективності управління домашніми господарствами як найважливішим інституційним сектором регіональної економіки;
- запропонувати основні підходи до кластеризації сектора домашніх господарств з метою створення моделі порівняльного вивчення їх суттєвих ознак, зв'язків, відносин та функцій;

– обґрунтувати основні напрями моніторингу регіональної соціально-економічної політики щодо посилення внеску сектору домашніх господарств у регіональний розвиток.

Об'єктом дослідження виступають домашні господарства Кіровоградської області у якості найважливішого інституціонального компонента регіональної економіки.

Предметом дослідження є сукупність економічних відносин, тенденцій та особливостей, що виникають у процесі функціонування та розвитку домашніх господарств у системі регіональної економіки.

Теоретичною та методологічною основою дослідження послужила сукупність наукових уявлень, ідей, концепцій, теорій вітчизняних та зарубіжних учених економічної науки, регіональної економіки, регіональної політики, системи національного рахівництва, стратегічного планування, прогнозування та управління, а також результати досліджень, що розкривають питання теорії та практики формування, розвитку та регулювання сектору домашніх господарств у структурі регіональної економіки.

Наукова новизна дослідження. У процесі проведеного дослідження були досягнуті наступні результати, що є предметом захисту:

– розвинуті теоретико-методологічні положення щодо визначення сутнісних характеристик категорії “домашнє господарство”, що включають: інтерпретацію домогосподарства з позиції економічного підходу, виділення його як самостійного формального економічного інституту, що виступає в ролі первинної ринкової одиниці регіональної економіки, що дозволяє методологічно чіткіше і повно розкрити економічний зміст цієї категорії в контексті регіональної економіки;

– розроблено інструментарій аналізу особливостей розвитку домашніх господарств, що передбачає поетапну оцінку потенціалу домашніх господарств у системі показників, який дозволяє ідентифікувати регіональні особливості та тенденції їх функціонування як інституційного сектору регіональної економіки;

– запропоновано методику дослідження розвитку домогосподарств регіону на основі кластерного аналізу, що враховує нові аспекти, пов'язані з формуванням та розвитком домогосподарств у ринкових умовах і дозволяє найбільш повно ідентифікувати регіональні особливості їхнього функціонування;

– доведено необхідність проведення активної регіональної соціально-економічної політики з метою підвищення внеску домашніх господарств у регіональний розвиток, особливість якої полягає у впровадженні у практику методики соціально-економічного моніторингу функціонування домашніх господарств, що вирішує завдання коректного проведення поточної оцінки та стратегічного планування функціонування та розвитку домашніх господарств на території регіону.

Теоретична та практична значимість результатів дослідження полягає в тому, що отримані результати (наукові положення, методичні розробки та рекомендації) дають можливість детальніше вивчити специфіку проведення регіональної соціально-економічної політики з урахуванням зростаючої ролі домашніх господарств у економічному просторі регіону, підвищити ефективність регіонального управління, поповнити теоретичний та методичний апарат регіональної економіки.

Результати проведеного дослідження є важливими при вирішенні завдань прикладного характеру: зокрема, органами регіонального управління та місцевого самоврядування при аналізі сучасного стану та тенденцій розвитку соціально-економічних процесів у регіоні, при розробці та реалізації стратегії розвитку суб'єктів національної економіки, розроблення та прийняття нормативних актів, спрямованих на вдосконалення соціально-економічних процесів; проведення у регіоні активної соціально орієнтованої політики.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ У СИСТЕМІ РИНКОВОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Домашнє господарство як суб'єкт ринкової економіки

В економічній літературі розроблено цілий ряд методологічних підходів до вивчення ДГ (ДГ), що розкривають різні аспекти їх життєдіяльності.

Логічно цілісна і розроблена концепція ДГ представлена в дослідженнях неокласичної економічної школи. Цей напрям економічної думки характеризується розглядом ДГ як основної одиниці прийняття рішень і їхньої реалізації в різних видах діяльності. Неокласична мікроекономічна теорія, яка розвивається з кінця ХІХ ст., визначає в якості основних два суб'єкти господарювання: підприємство і ДГ, розрізняючи їх за видами діяльності і цільовими установками.

Господарську діяльність підприємств спрямовано на виробництво товарів з метою отримання максимального прибутку. Економічна діяльність ДГ представлена в цій теорії такою, що зосереджується виключно на споживанні з метою найкращого задоволення потреб членів ДГ, тобто максимізації переваг для ДГ. Зв'язок між ДГ і підприємствами постійно відновлюється: підприємства виробляють споживчі товари і представляють їх у розпорядження ДГ, які формують попит на ці товари; ДГ, у свою чергу, відтворюють робочу силу, яку потребують підприємства, а також заощадження, що використовуються підприємствами у вигляді інвестицій. Функції попиту і пропозиції координують ринки праці, капіталу і споживчих товарів. Інші форми координації, крім ринкових, в традиційній неокласичній мікроекономічній теорії не розглядається. Вважається, що суб'єкти керуються в своїх діях виключно реалізацією власних функціональних цілей – максимізацією отриманих вигод і прибутку у процесі обміну адекватних товарів за рівноважними цінами, які встановлюються в результаті досконалої конкуренції.

Неокласичні принципи лежать в основі теорії раціонального вибору. Згідно цієї теорії з трьох етапів прийняття рішення з приводу платоспроможного попиту,

(усвідомлення необхідності прийняття рішення – формулювання альтернативних можливостей реалізації – їхнє порівняння і власне прийняття рішень) враховується лише останній. ДГ розглядається як недиференційоване співтовариство, аналізується лише його поведінка на ринку. При цьому внутрішні структури ДГ залишаються без уваги. Кожен суб'єкт господарювання приймає власне рішення про використання коштів, яке отримує вираз в акті попиту таким чином, щоб отримати максимальну вигоду для себе. При цьому корисність є результатом суб'єктивної оцінки цінності, а значимість факторів для суб'єктів може відрізнятися. Через це неможливо порівняти загальну кількість комунальних послуг, отриманих різними суб'єктами попиту, а також виміряти корисність, яку рівна кількість одного і того ж продукту приносить різним споживачам. Користь, отримана різними користувачами, не агрегується в єдиний показник.

Метою неокласичного аналізу попиту було виявлення функціональної залежності, що виникає в процесі його формування на ринку, а саме між доходом кожного суб'єкта попиту і ціною товару, а також його необхідною кількістю. Зміни попиту пов'язані виключно зі зміною цін і доходів. Вихідною передумовою при цьому є: суб'єкти попиту, які мають дохід у своєму розпорядженні, можуть придбати такі комбінації товарів, які мають для них максимальну корисність. Суб'єкт отримує найбільшу вигоду, якщо його дохід розподіляється таким чином, що гранична корисність грошей залишається однаковою, незалежно від того, на який товар вона витрачається.

У реальних ДГ, що складаються з осіб різного віку, статі, рівня добробуту, існують відносини особистої залежності, тому, на нашу думку, неправильно вважати ДГ однорідним з точки зору формування попиту. Існування єдиної функції корисності для всього ДГ також нереалістичне.

Неокласична мікроекономіка розглядає позицію П. Самуельсона про так званий “сімейний консенсус” для вирішення вищезазначених проблем [1]. При цьому функції преференцій всіх членів сім'ї незалежні один від одного, але узгоджуються один з одним, щоб кожна окрема функція враховувала інтереси і рівень потреб інших. Таким чином, ДГ діє, максимізуючи загальну функцію

добробуту. Єдиною умовою прийняття правильного рішення про споживання є такий оптимальний розподіл доходів між членами ДГ, щоб “етичні” значення грошових витрат кожного члена ДГ були рівними між собою. На цій основі виникає загальна функція корисності, котра максимізується усією спільнотою ДГ. При цьому сама спільнота, її внутрішні структури, динаміка розвитку не є предметом дослідження.

У неокласичній мікроекономіці можливість виробничої діяльності всередині ДГ не розглядається, оскільки початковою є виключно споживча функція. Однак навіть у країнах з розвиненою ринковою економікою, ДГ, хоча вони втратили багато своїх виробничих функцій, зберегло у своїх рамках власне виробництво ринкових продуктів, а також діяльність з приведення цих продуктів до стану придатності для безпосереднього споживання.

Концепція нової економіки ДГ, яка розробляється з 60-х років ХХ ст., в значній мірі удосконалила дослідження неокласичної мікроекономіки [2-5]. Зокрема, вона відкидає жорсткий поділ суб'єктів господарювання на підприємства як місця виробництва, та ДГ як місця споживання; передбачається, що виробництво також здійснюється в останньому.

Нова економіка ДГ ґрунтується на припущенні, що ДГ оптимально використовують наявні в їхньому розпорядженні ресурси, приділяючи особливу увагу розподілу ринкової та неринкової діяльності своїх членів. Основними положеннями цієї теорії є:

- члени ДГ отримують вигоду лише від так званих “істинних” споживчих товарів (у випадку придбання товарів на ринку шляхом виробництва всередині ДГ, вони перетворюються у такі);
- члени сім'ї, зосереджуючись на обмеженому факторі часу, приймають довгострокові та короткострокові рішення. Мається на увазі три види діяльності: ринкова діяльність, пов'язана з отриманням доходів; домашня робота; дозвілля, що носить неринковий характер.

Концепція нової економіки ДГ вимагає врахування різновидів господарської діяльності, яка не отримує грошової цінності, зокрема домашньої праці членів ДГ.

Однак існує ряд проблем з оцінкою виробництва “істинних” споживчих товарів. Методи оцінки можуть бути різними: застосування цін на аналогічні товари, послуги на ринку, калькулювання витрат виробництва. Однак практичне застосування цих методів має значні обмеження і труднощі.

Відправною точкою розглянутої концепції є максимізація індивідуальної вигоди членів ДГ. Крім того, турбота про інших також може виступати в якості індивідуальної користі. Індивідуальна користь безпосередньо залежить від користі для інших членів сім'ї. Функція користі ДГ, як правило, відповідає функції користі альтруїстично налаштованого глави ДГ. Голова ДГ, який діє в інтересах усіх членів, усвідомлює переваги групові преференції та функції користі для усіх членів ДГ. Він аналізує і узагальнює ці функції і може забезпечити оптимальний їхній перерозподіл всередині ДГ. Альтруїзм глави підкріплюється альтруїстичними настроями інших членів сім'ї. Таким чином, добробут кожного члена ДГ є невід'ємною частиною функції благополуччя ДГ в цілому.

Таким чином, відповідно до теорії нової економіки, ДГ, як суб'єкт ринкової економіки, виконує виробничо-репродуктивні функції у відповідності до деякого поділу праці. Якісна і кількісна оцінка потреб необхідна внаслідок обмеженості ресурсів ДГ. ДГ не є автономним і залежить від індустріальних суспільств, існуючих відповідно до законів ринку. ДГ розглядається на зрізі взаємодії ряду ринків: ринку праці, споживчих товарів, промислових товарів, фінансового ринку.

Кейнсіанський напрям розглядає поведінку ДГ, зокрема, як економічний сектор, який є набором реальних суб'єктів господарювання (сфера Households) [6]. Кумулятивний вплив рішень ДГ стосовно споживання та заощадження визначає темпи економічного зростання, сальдо торговельного балансу, обсяги виробництва і рівень зайнятості.

Представники інституційного спрямування пропонують ввести в економічний аналіз ДГ фактори, які раніше вважалися поза сферою економічної теорії, наприклад, демографічні, соціальні, психологічні, національні тощо [7-8].

Виникнення і розвиток організаційно-економічного напрямку стало якісно новим етапом у розвитку економічної теорії домашньої економіки. Першим, хто

розвинув економічну теорію товарного виробництва по відношенню до ДГ побутових громад, зокрема сільських господарств, був А.В. Чаянов [8]. Згідно з цією теорією, селянські господарства здійснюють ефективне, але некапіталістичне виробництво. Економічні відмінності між ними пояснюються не соціальною нерівністю, а диференційованим положенням в життєвому циклі – різним демографічним статусом. Заперечуючи положення неокласичної теорії виробництва про виняткову мету – максимізацію прибутку – А.В. Чаянов через суб'єктивну оцінку роботи в селянському ДГ оцінює вплив розмірів ДГ і його структури на поведінку в сфері виробництва.

Селянське сімейне ДГ не використовує найману працю, не отримує капіталістичного доходу за витрачені ресурси і має в своєму розпорядженні землю протягом тривалого часу. При цьому ДГ, пов'язані з ринком, можуть отримувати капітал з власних або кредитних джерел, мати певний суспільно обумовлений постійний мінімальний дохід на душу населення, котрий при перевищенні призводить до зменшення граничної корисності.

Згідно з розглянутою теорією, відсутня оплата робочої сили членів ДГ, що використовуються в сільськогосподарському виробництві. Поряд з цим, при відсутності виробничих факторів (землі, капіталу) для їх занять, можна брати участь в оплачуваних не сільськогосподарських роботах. Замість прибутку визначається і порівнюється чистий дохід від витрат на робочу силу, рівний різниці між валовим доходом і матеріальними витратами. Такі доходи повинні задовольняти потреби всіх членів ДГ і отримувати суб'єктивну оцінку як задовільну при перевищенні тяжкості роботи. Для досягнення мети доходу і зменшення кількості робочої сили ДГ використовує робочу силу до такої міри, що гранична вартість праці дорівнює граничній корисності виробленого продукту. При цьому досягається рівноважний дохід. Гранична корисність і граничні витрати на робочу силу залежать від внутрішньо-побутового співвідношення “виробник-споживач”, тобто від розміру ДГ і кількості осіб, які беруть участь у виробничій діяльності. Ці співвідношення змінюються протягом життєвого циклу, що призводить до зміщення рівноваги використовуваної праці (трудової участі). При

загрозі зниження доходу від праці нижче мінімального рівня, і неможливості отримання доходу поза господарством, селянські господарства можуть збільшити інтенсивність праці за рахунок самоексплуатації своєї робочої сили.

Предметом вивчення цієї концепції були проблеми прийняття рішень про розподіл капіталу (матеріальних ресурсів) між виробництвом і споживанням. Рішення про виробництво залежали від рішень про споживання, причому перевага віддається останньому. Якщо дохід від вкладеної праці був достатнім для задоволення потреб, інвестиції будуть здійснюватися в внутрішньогосподарське виробництво. При досягненні величини такого доходу, ДГ повинно співвиміряти результати споживчого та виробничого використання продуктів, а також приймати певні рішення у зв'язку з невизначеністю майбутнього стану.

Так, ДГ в організаційно-економічному аспекті є одиницею споживання і виробництва, його рішення про розподіл ресурсів в ньому специфічні і відрізняються від інших суб'єктів. При цьому сфера відтворення людини в домашньому господарстві і пов'язані з цим витрати на робочу силу, зовнішні і міжгосподарські відносини залишаються поза предметом дослідження.

Ряд положень розглянутої концепції було розроблено розширеною неокласичною моделлю ДГ, що здійснюють сільськогосподарську діяльність. Японські економісти розглядають ДГ як мережу, що створюється з метою виробництва і споживання продуктів, які мають властивості ринкових товарів [9]. Відправною точкою є різниця між сільськогосподарськими підприємствами і сільськогосподарськими сімейними ДГ: останні споживають частину виготовленої продукції, використовуючи власну робочу силу.

Таким чином, існує загальна “метاپарадигма” економічної теорії функціонування і розвитку ДГ, яка охоплює лише аналіз відтворення матеріальних благ і послуг, де ДГ є лише засобом, або перехідною ланкою. Західна економічна теорія, як і дослідження вітчизняних економістів, розглядають ДГ, в основному, як зовнішню для економіки, екзогенну перпемінну, яке лише модифікує систему економічних відносин в процесі виробництва відносно рідкісних товарів і послуг.

Розглянуті концепції здійснюють значний внесок в економічну теорію ДГ, що діє в умовах ринкової економіки. Особливості розвитку ДГ в перехідній економіці, різноманітність їхніх функцій, зростання ролі в суспільному відтворенні дозволяють зробити висновок, що необхідно здійснити синтез різних підходів і сформулювати наступні теоретико-методологічні принципи.

По-перше, дворівневий підхід до економічного аналізу: на мікрорівні, який передбачає вивчення ДГ як окремих конкретних економічних одиниць економічної системи, так і на макрорівні, що дає можливість вивчити сукупність ДГ як сектора національної економіки.

В основу загальноприйнятого поділу на мікро- і макроекономічні рівні аналізу в об'єктивній реальності покладаються різні сфери функціонування ДГ, які замикаються як мікро- і макрорівні, надаючи їм системну цілісність, оскільки мікроекономіка охоплює взаємодію на рівні “ДГ – фірма”, а макроекономіка – взаємодію на рівні “ДГ – держава”.

Мікроекономічний аналіз дає можливість детально вивчити трудові та економічні функції ДГ, їх ринкову поведінку, процес прийняття рішень на споживчому ринку. Предметом цього рівня досліджень є господарська діяльність ДГ, їх економічний стан і потенціал, доходи і характеристики майна.

Рівень макроекономічного аналізу вивчає ДГ як певний набір економічних одиниць, поведінка яких безпосередньо відображає становище населення та його економічні інтереси в цілому і спричиняє значний вплив на національну економіку. Тут аналізуються такі показники, як внесок у валовий внутрішній продукт (ВВП) країни, кінцеве споживання усієї сукупності ДГ та інші.

По-друге, характеристика з точки зору категорії суспільного виробництва, що розкриває роль ДГ у ринковій економічній системі, взаємодії з іншими суб'єктами господарювання.

По-третє, принцип методологічного індивідуалізму, згідно з яким рішення приймаються індивідами і їх діяльність обумовлена економічними, інституційними, соціокультурними, соціально-політичними та іншими факторами.

По-четверте, принцип раціональності, який дає можливість застосовувати значну частину положень “теорії фірми” в предметному аналізі ДГ.

Репродуктивний аспект аналізу характеризується теоретичною моделлю економічної системи, яка розкриває обіг ресурсів, продуктів і доходів. Ця модель відображає взаємодію основних економічних агентів ринку: ДГ, підприємств, держави. ДГ і підприємства (фірми) пов'язані між собою двома групами ринків: ринками ресурсів і ринками товарів і послуг. На ресурсному ринку ДГ пропонують підприємствам власні економічні ресурси (робочу силу, капітал, землю та підприємницькі здібності), підприємства формують попит на запропоновані ресурси. Залежно від попиту і пропозиції факторів виробництва встановлюється їх ціна. Підприємства купують ресурси за грошові виплати, які набувають форми заробітної плати, процентних доходів, орендних платежів і спрямовуються до ДГ. ДГ, формуючи попит на товари і послуги, здійснюють готівкові розрахунки на продовольчому ринку. Підприємства пропонують і продають продукцію, отримуючи дохід. Таким чином, ДГ відіграють подвійну роль в економіці: вони, в кінцевому підсумку, є основними постачальниками економічних ресурсів і в той же час основною витратною групою в національній економіці.

Взаємодія макроекономічної підсистеми “ДГ – держава” може бути представлена наступними основними напрямками: ДГ витрачають частину доходу на сплату податків і формують заощадження, пропонують державі економічні ресурси (наприклад, працівники державних установ), отримуючи доходи у вигляді заробітної плати, а також оплату за інші фактори виробництва. Держава забезпечує ДГ суспільними благами і послугами, перераховує трансфертні платежі.

Дана модель обігу дозволяє вивчити лише загальні напрямки взаємодії “тріади” суб'єктів господарювання. Наприклад, вона не відображає зв'язків між ДГ, процеси трансформації пріоритетів кожного економічного агента ринку. Останній напрямок в дослідженнях особливо важливий у зв'язку з тим, що соціалізація ринкової системи призводить до якісної трансформації ДГ як суб'єкта господарювання на основі набуття ними усієї повноти ознак ринкового агентства. Традиційно обмежений діапазон ринкового статусу ДГ, як лише споживача,

розширюється за рахунок визнання особливостей діяльності у сфері нагромадження, участі в підприємництві, у сфері виробництва.

Реалізація вищезазначених методологічних принципів досліджень ДГ дає можливість відобразити особливості їх формування та функціонування в сучасній економічній системі. Що стосується ДГ, то економічна теорія вивчає економічні відносини між суб'єктами щодо задоволення їх матеріальних і духовних потреб шляхом реалізації економічного потенціалу на основі володіння економічними факторами і результатами діяльності. З цієї точки зору ДГ стають одним з основних об'єктів дослідження.

У розглянутому понятті присутнє основне економічне протиріччя, протилежними сторонами якого є рівень задоволення матеріальних і духовних потреб суб'єкта і ступінь реалізації його економічного потенціалу. Світовий досвід соціально орієнтованих ринкових систем з високим рівнем життя населення свідчить про те, що відносне і послідовне вирішення основних економічних протиріч є можливим лише при дотриманні принципів економічної свободи особистості, ДГ: права на життя і матеріальний, духовний добробут; право вибору варіанту самореалізації свого економічного потенціалу та відповідальності за цей вибір; право вибору варіанту зростання доходів і приросту майна; право вибору варіанту соціальних гарантій; дія механізм “соціального партнерства”. Очевидно, що якщо ДГ не функціонують на основі цих єдиних принципів, то тим самим у основу їхньої діяльності закладається зачатки соціального конфлікту.

Аналіз функціонування суб'єктів господарювання з точки зору їх економічних інтересів передбачає, що суб'єкти отримують дохід (і задовольняють свої потреби) не лише за внеском суспільно визнаної праці, але і внеском, який забезпечує отримання відсотка від вкладеного фінансового і майнового капіталу, іншими словами, відповідно до суспільно необхідного внеску.

Інтереси ДГ визначають їх поведінку. ДГ як споживачі розподіляють витрати на покупку різних благ таким чином, щоб досягти максимально можливої вигоди. Модель людської поведінки є невід'ємною частиною каркасу будь-якої соціальної теорії.

Розглянемо основні моделі поведінки ДГ, що використовуються в економічній теорії, а також нові підходи до аналізу їхньої економічної поведінки. У неокласичній економічній теорії базова модель поведінки ДГ на ринку товарів і послуг принципово не відрізняється від поведінки на ринку праці або капіталу як власника робочої сили або одержувача певного доходу, відповідно. О. Вільямсон класифікував всі моделі поведінки, що зустрічаються в різних теоріях, за двома критеріями: інформаційне забезпечення і орієнтування на власні інтереси [10, с. 92-101]. У відповідності до першого, виділяють три види раціональності: повну, або необмежену, обмежену, органічну; у відповідності до другого – опортунізм, просте слідування власним інтересам, слухняність.

Сучасна економічна теорія виходить з принципу методологічного індивідуалізму, згідно з яким лише індивіди приймають рішення, а суспільство розглядається як результат взаємодії, обміну між особами, що приймають рішення. Опора на ці принципи дає можливість виключити з позитивного аналізу соціальні цілі як самостійне явище та інструмент аналізу. При такому підході максимізація загального добробуту як функції окремих корисностей не може слугувати критерієм раціональності на міжособистісному рівні. Це можливо лише в тому випадку, коли рівень соціального добробуту визначається через величину корисності, що досягається найменш забезпеченим членом суспільства.

Раціональною вважається поведінка, що спрямована на досягнення поставленої ДГ мети з урахуванням обмежень зовнішніх соціально-економічних умов. ДГ може вважатися раціональним, якщо воно успішно максимізує сформульовану мету в рамках чітко визначених альтернатив.

ДГ максимізує корисність, що відображає його систему переваг. Заданість функції корисності сполучається з припущенням про стабільні і екзогенні переваги. А переваги відображають впорядкованість оцінки наборів благ, що робить поведінку ДГ зрозумілою і передбачуваною. На цьому передумові ґрунтується теорія виявлених переваг П. Самуельсона [1].

Інструментальність раціональності і відповідна передумова про екзогенність переваг обумовлені існуючими можливостями формалізації моделі прийняття

рішень і їхньої перевірки. Для вирішення ідентифікаційних задач вводиться припущення, що змінюються лише бюджетні обмеження.

Існують різні політекономічні інтерпретації поняття споживчого вибору. У неокласичній теорії споживач вибирає не між різними видами товарів, а між різними типами власних уподобань [11, с. 35]. Зокрема, в концепції А. Сен методологічний індивідуалізм знаходить своє відображення в існуванні преференцій щодо різних систем переваг. У зв'язку з цим виникає проблема визначення експресивної ціннісної раціональності, яка характеризується тим, що об'єктом вибору і/або виділення є ціль. Споживач (ДГ) повинен спочатку обрати цілі, які він хотів би реалізувати, а потім засоби для їх реалізації. При цьому процес постановки цілей є невід'ємним елементом моделі поведінки ДГ. Однак не можна ігнорувати наявність цілей різних рівнів.

Поняття ціннісної раціональності поєднується з існуванням потреби у членів ДГ відчуття самоповаги і самовираження. За такими міркуваннями, метою може бути сама діяльність, що є близьким до інтерпретації М. Вебером ціннісно-раціональної поведінки [7, с. 628-629].

Якщо неокласична теорія заснована на принципі раціональності, то неоінституційна економічна теорія використовує модель обмеженої раціональності [12]. На користь повноправного існування останньої свідчать наступні фактори: значна кількість емпіричних доказів наявності обмеженої раціональності ДГ; прогностні можливості таких моделей; необхідність досягнення відповідності побудованих моделей поведінки і прийняття рішень заявленому предмету економічної теорії.

Для того, щоб раціональність була повною, необхідно виконати дві важливі умови: увага і інтелект індивіда повинні бути необмеженими ресурсами, тому він є раціональним, таким, що максимізує реалізацію найкращої альтернативи. Однак така передумова є нереальною. Обмежена раціональність виражається не в максимізації цільової функції, а лише в прагненні до максимізації.

Як в неокласичних, так і в неоінституційних теоріях застосовується передумова постійного рівня раціональності індивідуальної поведінки. Сучасні

економічні дослідження з прийняття рішень розглядають випадки, коли індивід враховує і порівнює наявні альтернативи (вибіркова, селективна раціональність).

Поняття “раціональність” можна розглядати в двох аспектах: як продуманість та результативність дій по відношенню до власності, а також реалізація інтересів. Наприклад, коли будується модель оптимізації поведінки споживача на ринку товарів і послуг, члена ДГ на ринку праці, то значення має лише результативність дій.

Розрізняються чотири компоненти процесу відбору: складність завдання вибору, його відтворюваність, доступна індивідууму інформація і відповідна мотивація. Складність проблеми вибору залежить від кількості вимірювань і ступеня їх ідентифікації, ступеня подібності моделі цієї ситуації з тими моделями, з якими знайомий індивід. Нова теорія споживання, запропонована К. Ланкастером, показує, що вибір споживача необов'язково буде ефективним в тому випадку, якщо технологія виробництва змінюється доволі швидко [13]. Тому раціонально діє не лише найбільш пристосований максимізатор.

Мотивація полягає у наступному: чим важливішим є майбутній вибір, тим більше часу витрачається на вивчення проблеми; чим більше особа впевнена, що її вибір вплине на результат, тим сильнішою є мотивація до раціональної поведінки.

Раціональна поведінка споживачів є одним з ключових положень сучасної теорії споживання. Вибір споживача на ринку за основними характеристиками не відрізняється від інших видів вибору – їх об'єднує загальна логіка методу. Поведінку споживачів тут можна розглядати як один із випадків використання логіки раціонального вибору в цілому. Поведінка ДГ зводиться до постановки цілей і оптимального поєднання наявних ресурсів.

Теорія життєвого циклу Ф. Модільяні [14] і теорія постійного доходу М. Фрідмана [15] досліджують різні аспекти економічної поведінки людини і не є взаємовиключними. Теорія життєвого циклу приділяє більше уваги мотивам заощаджень, аніж теорія постійного доходу, і дає переконливі пояснення включення багатства і доходу до функції споживання. Теорія постійного доходу

приділяє більше уваги тому, як індивіди формують очікування щодо своїх майбутніх доходів, ніж версія теорії життєвого циклу. Так, поточний трудовий дохід включається до функції споживання теорії життєвого циклу для опису очікувань майбутнього доходу. Більш детальний аналіз факторів, що визначають майбутній дохід, який дає теорія постійного доходу, може бути включено і включається до функції споживання теорії життєвого циклу.

Насправді сучасні теорії споживання поєднують в собі формування очікувань, описаних теорією постійного доходу, з акцентом на розмірі багатства і демографічних перемінних, запропонованих теорією життєвого циклу.

Теорія поведінки споживачів лише в останні роки вивчається політичною економією. Положення мікроекономіки про суб'єктивну корисність, переваги і раціональний вибір споживача, в результаті чого він досягає стану рівноваги, впливають не лише на рівень економічних ідей, але і на реальний вибір споживачів.

Як показав аналіз розглянутих понять і шкіл, термін ДГ має найрізноманітніші тлумачення при постановці різних завдань. У відповідності до рекомендацій ООН, ДГ визначається як “особа або група осіб, об'єднаних з метою забезпечення всім тим, що є необхідним для життя”, тобто об'єднаних спільним господарством [16].

Макроекономіка розглядає сектор ДГ, до якого входять всі ДГ-резиденти, які є споживачами, а деякі з них здійснюють виробничу діяльність у вигляді некорпоративних підприємств, створених з метою виробництва товарів і послуг як для продажу, так і для власного споживання [17].

В економічній статистиці ДГ є незалежною одиницею соціально-економічних досліджень, яка є “сукупністю осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують свої кошти та витрачають їх. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати в будь-яких з цих стосунків або бути і в тих, і в інших стосунках. Домогосподарство може складатися з однієї особи” [18].

ДГ також трактується як система економічних відносин, що реалізуються через економічний потенціал на основі володіння ресурсами і споживчими товарами, спрямованих на підвищення добробуту індивідів.

В узагальненому вигляді можна вважати, що ДГ ведеться однією або декількома особами, які проживають разом і мають спільний бюджет. Охоплюючи практично всі види трудової і господарської діяльності, вони можуть мати натуральний і товарний характер.

Таким чином, ДГ – економічна одиниця, відокремлена на основі спільного бюджету, спільної власності, що забезпечує економіку ресурсами і використовує отриманих за це грошові кошти для придбання товарів і послуг з метою задоволення своїх потреб.

ДГ як основна репродуктивна одиниця пов'язане з соціально-економічною макроструктурою і об'єднує всіх споживачів, найманих працівників, власників капіталу, землі, засобів виробництва, зайнятих і незайнятих у суспільному виробництві.

До недавнього часу термін ДГ не використовувався в національній економічній літературі з соціально-економічних та ідеологічних причин відсутності ринкових відносин і приватної власності. У цих умовах використовувалося поняття “сім'я”, близьке за змістом до поняття ДГ в територіальному, структурному, бюджетному плані. У окремих випадках ці два терміни перетинаються, доповнюють один одного і взаємно замінюють один одного.

Розглянемо ДГ як суб'єкт господарювання, який є цілісною структурою з єдиним набором цілей, що обумовлюється функцією його корисності. Економічна відособленість лежить в основі бюджетних обмежень, має матеріальну та соціально-економічну форму. Його соціально-економічною основою є приватна власність на ресурси, матеріальною – обіг ресурсів і доходів. Життєдіяльність ДГ передбачає відтворення його економічної відособленості, тобто відтворення відносин привласнення у процесі обігу товарів і ресурсів. Відтворення ДГ як суб'єкта господарювання здійснюється за рахунок власних коштів.

Економічна поведінка ДГ визначається шляхом аналізу можливих альтернативних способів використання обмежених економічних ресурсів, необхідних для досягнення найбільшої вигоди. Основоположним принципом в даному випадку є постулат раціональної поведінки суб'єкта господарювання, що зумовлює ефективність його господарської діяльності і знаходить відображення у доходах. Найважливіші рішення ДГ приймаються з приводу розподілу доходів. Модель функціонування ДГ в сучасній економіці представлена на рис. 1.1.

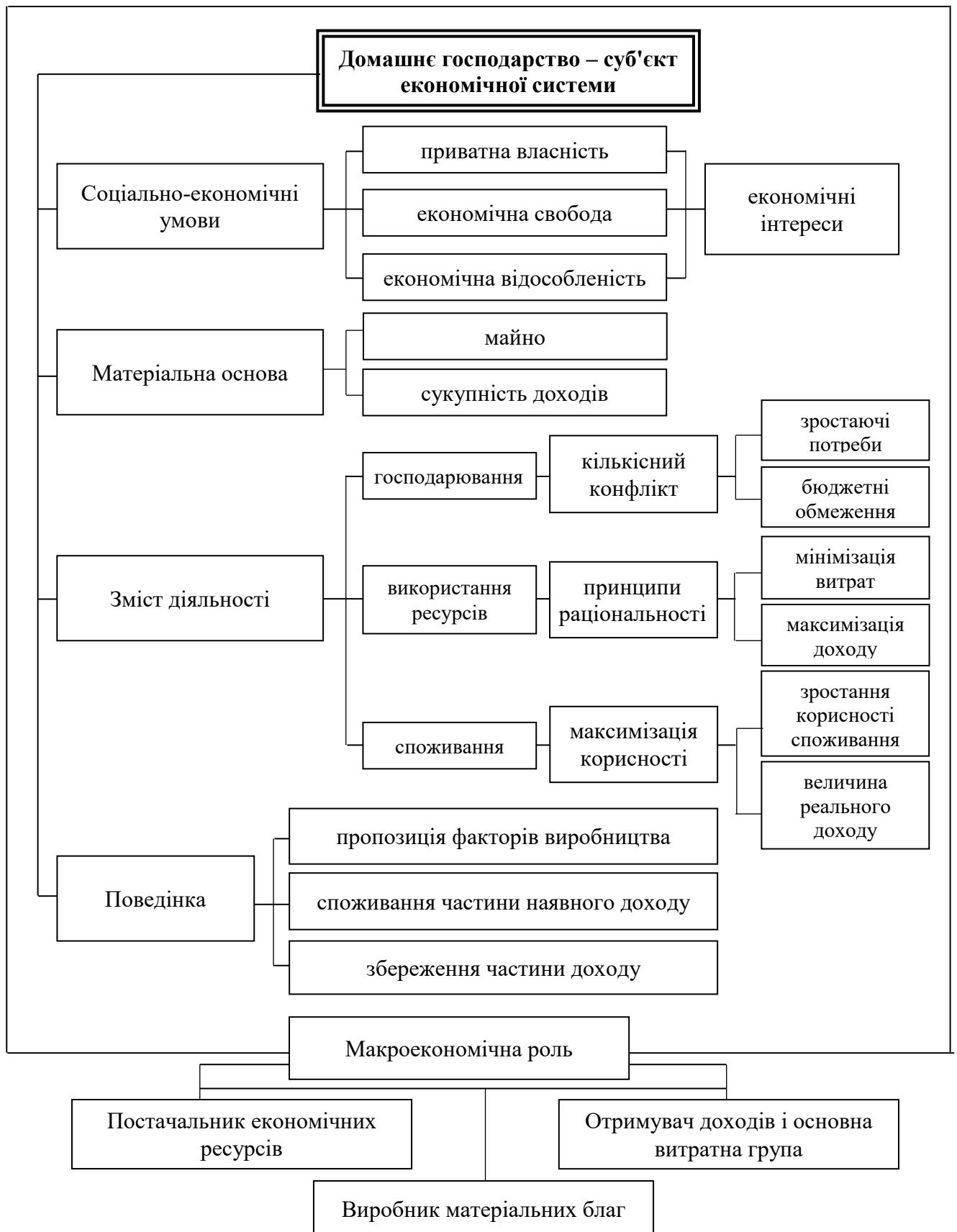

Рис. 1.1. Модель функціонування домашніх господарств в сучасній економіці

Джерело: розроблено автором

У сучасній економічній системі ДГ виконують різноманітні функції, відіграють значну соціальну роль. Тому цілком логічно, на нашу думку, зробити висновок про багатогранність функцій ДГ в системі сучасних соціально-економічних відносин. Різноманітність і взаємодію функції ДГ у трансформаційній економіці відображає схема на рис. 1.2.

Розглянемо докладніше відтворювальну, виробничу та економічну нетрудові функції ДГ.

Складна і багатогранна відтворювальна функція ДГ, на нашу думку, включає до свого складу три підфункції: формування людського капіталу, відтворення майнової складової національного багатства, фінансову та інвестиційну функцію.

Рис. 1.2. Функції домашніх господарств в сучасній економіці

Джерело: розроблено автором

Перша відтворювальна підфункція передбачає, що ДГ є суб'єктом постачання найважливіших виробничих ресурсів – трудових і підприємницьких

здібностей і може розглядатися як певна форма реалізації права власності на робочу силу і перетворення здібностей в людський капітал. Так, на етапі створення умов для формування людського капіталу здійснюється формування матеріальної бази ДГ. На етапі виробництва формується фізична основа людського капіталу (людські ресурси), відбувається соціалізація людини, реалізується рекреаційна функція. На стадії формування і функціонування людського капіталу відбувається накопичення ресурсів і відшкодування витрати, спрямованих на створення людського капіталу і розвиток підприємницького потенціалу.

Наступна відтворювальна субфункція ДГ – відтворення капіталу – спрямована на збільшення доходів і майнового потенціалу ДГ: нерухомого майна (земельної ділянки, всіх видів будівель і споруд), капітальних активів (техніки і машин виробничого призначення, обладнання, інструменту, робочої худоби), фінансових активів, майна. Третя відтворювальна субфункція передбачає перетворення заощаджень в інвестиції, що забезпечує безперервність економічного циклу.

До трудових виробничих функцій відноситься ведення особистих підсобних господарств (ОПГ), індивідуальна трудова діяльність (ІТД), домашня праця, індивідуальна сімейна торгівля. Економічна криза і значне зниження рівня життя в Україні значно посилили виробничі функції ДГ. Для країн з розвинутою ринковою економікою, навпаки, характерним є “відмирання” цих функцій. Продуктивні функції для багатьох ДГ є засобом отримання додаткового доходу і підтримки рівня добробуту. При цьому вони прагнуть мінімізувати матеріальні і фінансові витрати за рахунок збільшення витрат живої праці, що в кінцевому підсумку впливає на бюджет часу, що призводить його до його серйозної деформації, погіршення якості життя. Функція ведення ОПГ для України є традиційною. Його виняткове значення відзначали багато науковців, а ставлення населення до ОПГ свідчить про стан національної економіки і суспільного виробництва. Під час економічної кризи ця функція активізується, з поліпшенням ситуації – її активність знижується.

Ведення ОПГ передбачає використання всіх видів земельних ділянок (присадибних, садових, дачних, городних, дворових) для виробництва

сільськогосподарської продукції. В адміністративно-командній економіці ОПГ забезпечували населення продовольством, а для малозабезпечених ДГ вони були практично єдиним джерелом поліпшення добробуту. ДГ, що займались ОПГ, розглядалися не як виробники необхідного суспільного продукту, а як одержувачі нетрудових доходів. Більш того, обов'язковою умовою ведення ОПГ була участь його суб'єктів у суспільному виробництві.

В перехідній економіці роль ОПГ в житті ДГ зростає: вони є не лише джерелом їжі для сімейного споживання, але і забезпечують зайнятість і самозайнятість населення. Реформування економічних відносин на основі різноманітності і рівності всіх форм самозабезпечення перетворює ОПГ в засіб адаптації ДГ до нових економічних умов. Доходи від ОПГ є найважливішим джерелом формування бюджету ДГ, а для сільських ДГ ОПГ є єдиним джерелом надходження продукції тваринництва. Наслідки активізації цієї виробничої функції ДГ відображаються на стані економіки країни. Спад виробництва продукції на сільськогосподарських підприємствах компенсується збільшенням обсягів продукції, виробленої в ДГ.

Розвиток фермерських господарств (ФГ) є своєрідним показником стану ринкових відносин в аграрній економіці країни. В даний час здійснюється формування цього суб'єкта господарювання. Розвиток ФГ став результатом індивідуальної приватизації в сільському господарстві. У цих господарствах відбувається самореалізація основної проблеми організування господарства – забезпечення сумлінного, творчого ставлення до праці і раціонального використання засобів і результатів праці. При цьому ФГ позбавлені можливості використовувати ефект масштабів виробництва. Розвиток ФГ вимагає значних капітальних вкладень, відповідних машин і технологій, виробничої та соціальної інфраструктури. Крім того, ефективне функціонування ФГ буде залежати від вирішення проблеми оптимізації їх розмірів, вибору раціональної виробничої структури, необхідності використання найманої робочої сили.

ФГ, як правило, є сімейними, найманою працею користуються лише великі фермерські господарства. Метою функціонування сімейного господарства є поліпшення добробуту, що виражається в максимізації корисної функції –

прибутку плюс вільний час. Це явище характеризується поняттям ефекту самоексплуатації [8, с. 70-71]. Трудова господарська діяльність відрізняється від будь-якої іншої тим, що розмір цінності, що надходить у розпорядження ДГ, відповідає обсягу витраченої праці. Гранична корисність зменшується по міру збільшення суми вартості, що надходить у володіння суб'єкта господарювання, тому при певному розмірі трудового доходу настає час, коли тягар граничних витрат праці буде дорівнювати суб'єктивній оцінці граничної корисності сплаченої суми. Сімейне трудове господарство має природну межу своєї продукції, яка визначається пропорційністю інтенсивності щорічної праці зі ступенем задоволення потреб господарюючої сім'ї.

Індивідуальна трудова і підприємницька діяльність є найважливішими виробничо-економічними функціями ДГ. З розвитком ринкових відносин індивідуальна трудова діяльність (ІТД) стає актуальною, різноманітною і професійною, виступає основним заняттям, що забезпечує високий сталий дохід.

Абсолютно новою – “ринковою” функцією ДГ є підприємницька діяльність, яка по суті вважається інноваційною. На початку економічних реформ ДГ займалися підприємницькою діяльністю, організаційною формою якої були кооперативи. На сучасному етапі економічного розвитку підприємницька діяльність стала однією з найважливіших економічних функцій ДГ, приносячи значний дохід, забезпечуючи не лише виживання, але і можливість робити заощадження. Крім того, підприємницька діяльність ДГ, які використовують найману працю, створює додаткові робочі місця. Фактори, що впливають на розвиток сімейного підприємства, представлені на рис. 1.3.

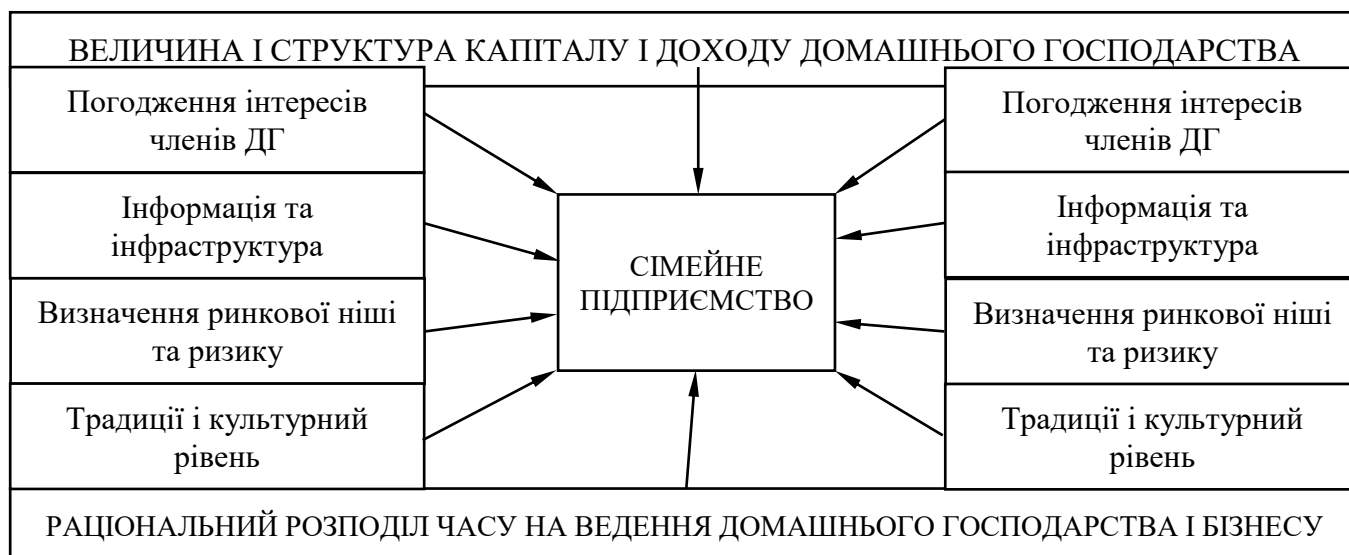

Рис. 1.3. Фактори розвитку домашнього господарства як сімейного підприємства

Джерело: розроблено автором

Окремі ДГ займаються таким видом сімейного бізнесу, як індивідуально-сімейна торгівля, яка включає продаж продукції, виготовленої в рамках ІТД, перепродаж товарів і раніше накопиченого майна, “човникової” торгівлі, торговельно-посередницької діяльності. На даному етапі розвитку економічних відносин індивідуальна сімейна торгівля надзвичайно розвинена, так як це найбільш вигідний і швидкий спосіб збільшення вкладеного капіталу.

Економічні нетрудові функції при переході до ринкових відносин отримали новий зміст: вони включають сімейну оренду, придбання та використання цінних паперів. Значно розширилася кількість об'єктів оренди: крім квартир, котеджів, об'єктами оренди стали земельні ділянки, автомобілі, гаражі, що належать ДГ на правах приватної власності. Після приватизації житла змінилася форма оренди, яка за панування державної власності існувала у вигляді суборенди. У сільській місцевості здаються в оренду робоча худоба та сільськогосподарські знаряддя праці. Аналіз показує, що економічна нетрудова функція ДГ спрямована на більш ефективну реалізацію його власності.

Економічна діяльність ДГ охоплює систему економічних відносин щодо задоволення матеріальних і духовних потреб його членів шляхом реалізації економічного потенціалу на основі володіння ресурсами і споживчими благами. Відносини власності є соціально-економічною основою функціонування ДГ. Його мікроекономічні функції передбачають реалізацію права власності на робочу силу, засоби виробництва, фінансові акти, споживчі товари. Включення в сферу привласнення нових об'єктів відбувається в процесі приватизації державних підприємств, житла, а також у процесі розвиток ринку цінних паперів і нерухомості.

Як правило, масштаби привласнення всередині ДГ невеликі, його власність класифікується як невелика і характеризується поліоб'єктністю. Адже лише ДГ має

такий повний набір об'єктів привласнення і при цьому має виключне (монопольне) право власності на робочу силу його членів. З цієї причини лише ДГ як суб'єкту привласнення притаманні такі форми його реалізації, як дохід у вигляді заробітної плати і доходи від індивідуального підприємництва. Право власності на робочу силу характеризує господарські відносини, які зберігаються всередині ДГ та складаються з іншими суб'єктами господарювання щодо формування та використання здібностей її членів до корисної праці. У сучасних умовах посилення відтворювальної ролі ДГ і перехід на ринкові основи життя відображають тенденцію трансформування об'єкта привласнення “робоча сила” в людський капітал ДГ.

Повнота об'єктів доповнюється широким спектром “пучків прав” власності ДГ. Індивідуальне підприємництво, селянське (фермерське) господарство характеризуються як єдністю власності, облаштування, використання, так і “усіченим пучком” у разі оренди. Це стосується як привласнення засобів виробництва в процесі виробничої діяльності ДГ, так і привласнення предметів споживання.

Що стосується права власності ДГ на акції підприємств, то слід зазначити, що дрібні акціонери є лише номінальними власниками, які практично не мають шансів реалізувати своє майно або в плані отримання відчутного доходу, або в частині участі в управлінні приватизованими підприємствами. Навіть власники більших або менших пакетів акцій в строгому економічному сенсі не є власниками, адже не використовують свій статус ні для підвищення ефективності виробництва, ні для його інвестування. Таким чином, новим об'єктом права власності ДГ є цінні папери, але в нинішніх умовах ефективність реалізації привласнення є низькою.

Розширення спектру об'єктів, “пучка прав”, масштабів привласнення і форм реалізації розкривають основний зміст розвитку власності ДГ в сучасних умовах. Масштаб привласнення характеризує розмір майна ДГ, що становить матеріальну основу для його функціонування. Ресурси ДГ визначають ступінь його включення в суспільне відтворення. Розмір і структура власності впливають на масштаби його індивідуального відтворення. Відтворення економічного потенціалу ДГ в цілому

визначає рівень його розвитку. Тобто, рівень розвитку та економічний потенціал ДГ залежать від якісних та кількісних особливостей привласнення.

Таким чином, власність ДГ характеризується системою економічних відносин щодо привласнення ресурсів і товарів споживання, формування і використання його економічного потенціалу. Привласнення сучасних ДГ характеризується поліоб'єктністю, монопольним правом на робочу силу, перетворенням останнього на право власності на людський капітал, розширенням спектру об'єктів, “пучка прав”, масштабами привласнення і формами реалізації.

У період економічних реформ відбувається якісна трансформація ДГ як суб'єкта господарювання на основі набуття ними ознак ринкового агента. По-перше, ДГ входить в економічну систему як носій “пучка” майнових прав. По-друге, рушійним мотивом його діяльності є отримання доходу, максимізація корисності. По-третє, умовою функціонування є самостійність в діях, в прийнятті рішень. По-четверте, економічна відповідальність за результати бізнесу також притаманна ДГ.

Специфіка цього суб'єкта господарювання полягає в його масовості, а також двоїстій ролі в ринковій економіці: основного постачальника економічних ресурсів і основної витратної групи. В умовах переходу до сучасної економічної системи значно зросла роль ДГ у відтворювальному процесі: ДГ є необхідною ланкою суспільного відтворення, його розвиток забезпечує безперервність відтворювального процесу. Дослідження дозволяє зробити висновок, що ДГ є інституціоналізованим економічним суб'єктом, який має високоорганізовану форму і специфічні властивості, що дозволяє їм виконувати значний за обсягом перелік функцій.

1.2. Сектор домашніх господарств як інституційний сектор ринкової регіональної економіки

Проведення комплексного дослідження сектора домашніх господарств (СДГ) зумовлено його важливістю для забезпечення стійкого економічного розвитку. Хоча у вивченні СДГ як елемента ринкової системи є певні напрацювання, через

багатогранність та складність об'єкта, необхідність різностороннього підходу до його аналізу, він і досі залишається недостатньо дослідженим.

Сучасне економічне дослідження суспільства в контексті переходу до його постіндустріального типу, в якому метою виробництва є задоволення потреб людини, ставить СДГ в центр його наукового інтересу [19; 20]. Здійснюючи свій вибір у світі обмежених ресурсів, людина в будь-якій економічній системі прагне мінімізувати свої витрати і досягти максимуму в отриманні вигоди. Універсальність цього принципу дозволила вченим застосовувати його не лише в рамках економічної теорії, але і пояснювати мотиви дій людини в інших неекономічних сферах життя. Процес зміцнення і ускладнення взаємодії, об'єднання окремих сфер суспільного життя, включення в економічний аналіз демографічних, соціальних, психологічних, національних відносин, практичних завдань досягнення стабільного соціально-економічного розвитку – все це вимагало нового підходу до вивчення сім'ї і побуту. Значення і положення сім'ї в суспільстві можна всебічно вивчити в декількох аспектах: демографічному, соціологічному, психологічному, правовому, економічному і т. ін., або більш узагальненому, зокрема з точки зору господарської діяльності ДГ (табл. 1.1).

У цьому контексті ДГ виступає в якості основної економічної одиниці. На нашу думку, СДГ у якості цілісного компонента (суб'єкта) в економічній системі в даний час може найбільш продуктивно вивчатися відповідно до теоретичних поглядів одного з основних напрямків сучасної економічної науки – інституціоналізму.

Саме цей науковий напрям економічної думки дозволяє глибоко вивчити процеси виникнення, трансформації, перебудови, відродження і розвитку певних цілісних багаторівневих соціально-економічних систем (компонентів), починаючи від рівня мікрорівня до макрорівня.

Враховуючи, що вивченням проблем інституціоналізму присвячено великий перелік літературних джерел, беручи до уваги цілі дослідження, визначимо ставлення до самого поняття – СДГ, його інтерпретації вченими різних наукових шкіл і напрямів.

Особливо слід підкреслити, що саме поняття “інститут” все ще залишається вкрай розпливчастим, хоча за словами В. Самуельсона та його колег, “інститут є ключовим елементом будь-якої економічної системи” [1].

Концепцію інституту запозичено економістами з соціальних наук, зокрема з соціології. Інститут (лат. institutum – установа, інститут) – сукупність правових норм в будь-якій сфері суспільних відносин, тій чи іншій формі соціальної структури. В економічній теорії вперше поняття інституту було включено в систему економічного аналізу Т. Вебленом [21].

Таблиця 1.1

Міждисциплінарний підхід до визначення форм співіснування населення

Наукова дисципліна	Основні підходи	Поняття
Економічна теорія	Узагальнення або констатація закономірностей економічної поведінки індивідів та інституцій	ДГ – господарююча одиниця, що складається з однієї або декілької осіб, що об'єднані загальним бюджетом та місцем проживання, що постачає економіку ресурсами і використовує отримані за це кошти для придбання товарів та послуг, задоволення потреб людини. Сім'я – група близьких родичів, подружжя, яке проживає разом і разом веде ДГ
Демографія	Вивчення різних демографічних різновидів сімей, їхньої економічної поведінки, визначення вартості для сім'ї виховання одного, двох або більшої кількості дітей тощо	Сім'я – форма співіснування чоловіка та жінки, що санкціонована суспільством, яка у найвищому ступені відповідає потребам відтворення населення у конкретних історичних умовах
Соціологія, психологія	– дослідження внутрісімейних економічних відносин, їхніх змін під впливом суспільних трансформацій, які відбуваються, посилення впливу ринково-економічних факторів; – вплив соціального статусу сім'ї на її економічний та дохідно-майновий стан; – наукове осмислення глибинних причин та можливих наслідків соціальних деформацій, динаміки соціальної диференціації та бідності, ринку праці, міграції, освіти, пенсійної реформи тощо	Сім'я – мала соціальна мережа, члени якої пов'язані шлюбом, батьківством або спорідненістю, спільним побутом, загальним бюджетом та взаємною моральною підтримкою. Сім'я – історично конкретна форма відносин між подружжям, батьками та дітьми; мала соціальна група, члени якої пов'язані шлюбними або батьківськими відносинами, спільним побутом, взаємною моральною відповідальністю та соціальною потребою, що обумовлюється потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення. Сім'я – суспільний механізм відтворення людини, відносини між чоловіком та жінкою, батьками та дітьми, заснована на цих відносинах мала група, члени якої пов'язані спільним побутом, взаємною моральною підтримкою та взаємною допомогою
Філософія	Вивчення мотивів загальної духовної та моральної основи	Сім'я – первинна інституціалізована форма спільного проживання людей, котра виникає для

	співіснування людей, впливу на них загальноекономічних та загальносоціальних змін, адаптування до них	задоволення особистого щастя та добробуту населення, виконує найважливішу функцію у відтворенні життя, соціалізації індивіда, його органічного зв'язку з суспільством. Сім'я – позитивістський інститут благоустрою, біологічне та соціальне упорядкування життя родини
--	---	--

Джерело: складено автором

На його думку, інститути є поширеним способом мислення про те, що існують окремі відносини між суспільством і індивідом і та певні функції, що виконуються ними. Він розумів інститут як сукупність соціальних звичаїв, втілення рідкісних звичок поведінки, спосіб мислення і спосіб життя, що передається з покоління в покоління, змінюючись в залежності від обставин і служачи інструментом адаптації до них. Також під інститутами Т. Веблен розумів: звичні способи реагування на подразники, структуру виробничого або економічного механізму, прийняту система суспільного устрою.

В даний час в західній літературі в рамках сучасного інституціоналізму найбільш поширеною є інтерпретація інститутів Нобелівського лауреата Дугласа Норта [22], згідно з якими установами є правила, механізми, що забезпечують їх виконання, норми поведінки, які структурують і організовують повторювані взаємодії між людьми.

У вітчизняній літературі соціальні інститути трактуються як організовану систему відносин і соціальних норм, що об'єднує значні соціальні цінності і процедури, що відповідають основним потребам суспільства. Під інститутами розуміються стабільні, постійно відтворювані соціальні, правові, економічні та інші відносини, що структурують соціальне (соціально-економічне) життя.

Інституційний напрям у вивченні сучасних соціально-економічних проблем передбачає відмінність понять “інститут” та “інституція”. Як видно з наведених вище визначень, під інститутами розуміється повна наявність центральної структури соціальної спільноти, соціально-економічні обмеження, що створені і функціонують на основі спільних побутових інтересів і потреб їх учасників. Саме з цих принципових позицій ми розглядаємо СДГ.

Під “інституціями” мається на увазі визначення цінностей, правил і нормативних установок, які виступають мотивами діяльності суб'єктів соціально-економічного розвитку. Сама по собі інституція є безсуб'єктною.

В інституційній сфері існують дві великі групи інститутів: неформальні і формальні. Критерієм поділу є ступінь формалізації існуючих зв'язків, взаємодій, відносин в них. Формальні інститути – спосіб організованої побудови відносин на основі соціальної формалізації зв'язків, статусів і норм. Формальні інститути регулюються законами, нормативними актами, забезпечують проходження ділової інформації, необхідної для функціональної взаємодії.

До формальних установ належать: економічні інститути – банки, виробничі установи; політичні інститути – парламент, поліція, уряд; соціальні інститути – сімейні, шкільні, художні установи.

Неформальні інститути виникають з інформації, що передається через соціальні механізми, і, в більшості випадків, є частиною спадщини, званої культурою. Неформальні правила мали вирішальне значення в період людської історії, коли відносини між людьми не регулювалися формальними (письмовими) законами. Неформальні інститути (обмеження) пронизують всю сучасну економіку. Виникаючи як засіб координації постійно повторюваних форм людської взаємодії, неформальні обмеження є: (i) продовженням, розробкою та модифікацією формальних правил; (ii) соціально санкціонованими нормами поведінки; (iii) внутрішніми, обов'язковими стандартами поведінки.

По суті, роль неформальних інститутів виконує економічна етика або моральні практики, аналізу яких присвячено значну кількість спеціальних наукових досліджень. Економічна етика підвищує рівень соціальної, а отже, і економічної координації ринку.

Таким чином, відповідно до інституційного підходу, ДГ по праву можуть бути класифіковані як ринкові формальні інститути. У сучасній економічній літературі ДГ не повністю розкривається як самостійний формальний економічний інститут, який відіграє велику роль в господарській діяльності всієї країни і конкретного регіону.

Інститут сім'ї та інститут ДГ пов'язані, але не однакові по суті соціальні структури. Зміни, що відбуваються в них, підпорядковуються різним соціально-економічним залежностям. Суб'єкти сімейних відносин орієнтовані, в першому черга, один на одного. Різні інститути (моральні норми, громадська думка, заповіді, ритуали, любов, милосердя і т. ін.) виступають мотивами поведінки сімей, в процесі створення спільних сімейних цінностей стикаються традиції культури сімей, представлених різними поколіннями. Закони культурної і соціальної асиміляції, обміну інформацією і психологічної сумісності проявляються в сімейних трансформаціях.

Інститут ДГ розвивається, в першу чергу, під впливом макро- і мікроекономічних факторів зовнішнього і внутрішнього середовища. У науковій літературі з цього проблематики увага не фокусується на особливостях функціонування ДГ як ринкового і неринкового агента економіки. З точки зору досліджень СДГ як суб'єкта, що змінюється і розвивається, ці аспекти слід розрізняти.

Під зовнішнім середовищем функціонування ДГ розуміють умови, які не залежать від слабо залежно від їхньої поведінки. Внутрішні умови включають умови, на які впливають і які формуються ДГ. Макрофактори (екстерналії) встановлюють слабкий ступінь кореляції між прийняттям побутових рішень і результатами їхньої діяльності. Мікрофактори (інтерналії) безпосередньо пов'язують витрати ДГ з їхньою ефективністю.

Так, макроекономічні чинники внутрішнього середовища включають розмір ДГ (його рухоме і нерухоме майно, нематеріальні активи, накопичений грошовий фонд), оборот коштів ДГ, ступінь їх амортизації і потенціал для їх поповнення. Ці фактори залежать від політичної та соціальної стабільності суспільства, безпеки робочих місць, інфляції, якості освіти та життя в цілому. До складу мікроекономічних факторів внутрішнього середовища відносять рівень освіти, вік, кількість учасників (предметів) ДГ, рівень трудової діяльності і фактор непрацездатності. Якість цих факторів визначається рівнем заробітної плати в промисловості і на підприємствах, ступенем інфраструктурного забезпечення території, рівнем соціального і побутового обслуговування, безпекою проживання

в конкретному населеному пункті, наявністю і можливістю реалізації соціальних програм розвитку підприємства, регіону, території.

Сутність неокласичного підходу до досліджень СДГ, який також не виділяє даний сектор у якості незалежної інституції, можна виразити наступним чином: “неокласична теорія по суті є теорією індивідуального вибору, або теорією індивідуального прийняття рішень в умовах повної визначеності та раціональності” [23]. Відповідно до цієї теорії, сім'я і індивід вважаються ідентичними. поняття, вона не вивчає відносини всередині ДГ, мету його формування. Неокласичний підхід обмежує аналіз добробуту рівнем споживання, доходами та їх впливом на попит і накопичення.

Інституційний підхід дає можливість розширити ці рамки і розглянути економічні явища по відношенню до соціальних аспектів розвитку суспільства. Велика увага в інституційній теорії приділяється внутрішній структурі ДГ, мотивам його діяльності. Сім'ї та окремі особи не ідентичні один одному.

Сучасний науковий підхід не передбачає формування ДГ виключно на основі шлюбних і сімейних відносин. Важливість сім'ї в багатьох розвинених країнах Європи слабшає, а союзи, сформовані на основі співжиття і формування спільного бюджету – ДГ, навпаки, зберегли своє значення як економічно раціональні. ДГ має більш сувору прив'язаність до певних територіальних кордонів і зумовлює діяльність людини, наявність господарських майнових відносин, на його рівні приймається рішення про народження дітей і про інші демографічні події (планування сім'ї, шлюб, міграція, рішення про вихід з батьківського дому).

Розглянемо докладніше істотні і змістовні характеристики поняття “домашнє господарство”. Визначення “домашнього господарства” зустрічається в багатьох публікаціях економічної і соціальної спрямованості, ось деякі з них, які підкреслюють різні аспекти, відображені в конкретному визначенні.

ДГ є одним з трьох основних суб'єктів господарської діяльності, адже охоплює економічні об'єкти та процеси, що відбуваються, у постійному місці проживання людини, сім'ї.

У радянський період функціонування економіки було розроблено істотне і змістовне визначення ДГ, з яким можна погодитися в нинішній ситуації. ДГ –

соціально-економічна одиниця, яка об'єднує людей за ознакою ставлення до організації їхнього спільного побуту. Вона може складатися з однієї людини, що живе самотійно, декількох людей, як пов'язаних, так і не пов'язаних між собою відносинами спорідненості, або таких та інших. Сім'я може включати до свого складу одне або декілька подружніх пари з дітьми або не мати подружжя у своєму складі.

ДГ є одним з ключових понять соціально-економічних досліджень, яке використовується для позначення добровільно об'єднаної групи осіб (мінімальна кількість яких становить 1), що формується для проведення спільної діяльності з відтворення безпосередніх умов життя і розподілу переваг спільного господарювання.

ДГ – економічна одиниця, яка забезпечує виробництво і відтворення людського капіталу, що приймає самостійні рішення на споживчому ринку, будучи власником будь-якого фактора виробництва (землі, капіталу, праці), прагне максимально задовольнити свої потреби. ДГ також називають організацією, яка займається виробництвом (церква, громада). Під ДГ, згідно рекомендацій ООН, розуміють особу або групу осіб, що об'єднані з метою забезпечення усім необхідним для життя, тобто об'єднаних спільним веденням господарства.

Концепція ДГ заснована на побутовому устрої, в рамках якого індивіди або групи осіб в процесі своєї діяльності забезпечують себе продуктами життєдіяльності. Таким чином, ДГ розглядається, в основному, як споживча ячейка, а елементи виробничої діяльності враховуються лише в тій мірі, в якій вони необхідні для задоволення власних потреб. Відзначимо, що існують відомі відмінності в підходах до розуміння ДГ в статистиці окремих країн.

Наприклад, за однією з версій, пропонується розглядати ДГ як сферу зайнятості, в якій члени сім'ї або міжсімейного клану забезпечують трудовою діяльністю свої особисті потреби у формі натуральних продуктів і послуг. Таким чином, версія протиставляє домашнє господарство ринковій (самостійній і організованій) та державній мобілізаційній зайнятості (армія і т. ін.).

Вчені В. Жеребін і А. Романов у своїй роботі “Економіка домашніх господарств” вказують, що ДГ трактується як економічна одиниця, яка складається

з однієї або декількох осіб, що об'єднані спільним бюджетом і місцем проживання, забезпечують економіку ресурсами і використовують отримані за них гроші для придбання товарів і послуг, що відповідають матеріальним потребам людини. Концепція ДГ об'єднує всіх споживачів, найманих працівників, власників капіталу, землі та засобів виробництва, осіб, зайнятих і незайнятих у суспільному виробництві [24].

Всі перераховані вище визначення, що зустрічаються в сучасній економічній літературі, вказують на основні типологічні особливості ДГ – такі як: співжиття і облаштування побуту; спільна діяльність з ведення господарства; володіння певними ресурсами; самостійність у прийнятті економічних рішень; прагнення до максимального задоволення потреб.

На основі дослідження еволюції поглядів на концепцію, слід уточнити зміст поняття ДГ. У нашому розумінні, ДГ є відносно самостійним формальним економічним інститутом, формою соціальної структури, що передбачає спільне проживання її членів, об'єднаних спільним бюджетом, доцільною діяльністю щодо ведення господарства, який діє в інтересах осіб, які входять до його складу, стосовно змін оточуючого середовища для задоволення своїх базових потреб.

Поняття ДГ внутрішньо повністю узгоджується з поняттям “господарство” (як, втім, “сільське господарство”, “гірничє господарство” і т. ін.), а не з поняттям “економіка”. З нашої точки зору, господарювання як феномен, відрізняється наступними особливостями:

- по-перше, господарська діяльність пов'язана з перетворенням об'єктів природи (навколишнього середовища) в благо, тобто у все те, що корисно людині, задовольняє її основні потреби, приносить благополуччя;
- по-друге, господарювання пов'язується з середовищем існування людини, споживанням середовища, координується, сполучається у часі з циклами природи, пристосовується до них. Тому господарювання за своєю сутністю є повільним, им дуже трудомістким, таким, що за своїм рухом, в основному, відповідає природному часу;
- по-третє, суб'єктом господарства виступає економічна особа – власник, який володіє, користується і розпоряджається майном. Метою його діяльності є

забезпечення і підтримка життя, виробництво товарів для повсякденного (сімейного) споживання, пристосування, відповідним чином, оточуючого середовища до споживання;

– по-четверте, ДГ слід віднести до такого самостійного розділу економічної науки, як мініекономіка, в якій вивчається внутрішня і зовнішня діяльність суб'єктів господарювання. Таким чином, мініекономіка – не лише економіка підприємства або його підрозділів, але і ДГ з усіма відносинами між їхніми індивідуальними членами і зовнішнім світом.

РОЗДІЛ 2

СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ СЕКТОРА ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ РЕГІОНАЛЬНОГО РІВНЯ (НА ПРИКЛАДІ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

2.1. Домашні господарства у контексті дослідження економічних відносин макро- та мезоекономічного рівня національної економіки

Основою макроекономічного аналізу організації та функціонування національної економіки є концептуальна модель обігу, що відображає взаємодію держави, фірм і ДГ, які взаємодіють між собою на ринку товарів і факторів виробництва. ДГ відіграють вирішальну роль у забезпеченні цього кругообігу, адже є основним споживачем товарів і послуг, вироблених в країні. В результаті їхньої діяльності відбувається збільшення чистого прибутку і сум відрахувань до фондів нагромадження підприємств-виробників продукції. Решта коштів після завершення процесів кінцевого споживання ДГ зберігаються або на їхніх банківських рахунках, що сприяє процесам приросту інвестиційних ресурсів у випадку зростання сум банківського грошового капіталу; або в цінних паперах, якщо відбувається кредитування діяльності уряду та поповнення бюджету країни (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Концептуальна модель взаємодії домашніх господарств з основними суб'єктами регіонального ринку

Джерело: складено автором на основі адаптування [25-32]

Рис. 2.1 демонструє, що більша частина ресурсів належить ДГ і надходить у вигляді факторних послуг для фірм. Оплата ресурсів служить матеріальною основою доходів ДГ і використовується для придбання споживчих товарів і послуг, створюваних фірмами. Рух потоків ресурсів, грошових коштів, а також товарів і послуг здійснюється постійно. Причому грошові потоки рухаються в зворотному напрямку до руху ресурсів, товарів і послуг. У процесі господарського обігу разом з ДГ і фірмами беруть участь різні державні і кредитно-банківські установи, які зобов'язуються відраховувати частину доходу для поповнення державного бюджету різних рівнів і надають можливість ДГ формувати заощадження в кредитних установах, купувати різні види цінних паперів. ДГ отримують від держави так звані трансфертні виплати у вигляді пенсій, надбавок, стипендій тощо. На рисунку показані інші важливі зв'язки, які виникають в процесі економічного обігу. Взаємодія і взаємозв'язок ДГ з фірмами і державою виглядає наступним чином:

- 1) ДГ постачають фірмам і державі виробничі ресурси: трудові, природні, сировинні, капітальні, підприємницькі здібності;
- 2) формують платоспроможний попит на споживчі товари і послуги, що виробляються фірмами і державними підприємствами;
- 3) ДГ наповнюють дохідну частину бюджетів різних рівнів шляхом сплати податків та інших видів обов'язкових платежів;
- 4) ДГ надають свої заощадження фірмам і державі для інвестицій у виробництво.

Роль ДГ у суспільному виробництві і споживанні товарів доволі значна.

По-перше, ДГ споживають $\frac{2}{3}$ всіх споживчих товарів і послуг, вироблених фірмами та державними підприємствами. На обсяги їхнього попиту орієнтуються виробники при вирішенні основних питань економіки: що, скільки, як і для кого виробляти.

По-друге, ДГ є постачальниками ресурсів, і в першу чергу, людські ресурси забезпечують найважливіші умови для виробництва господарських товарів. ДГ також наповнюють дохідну частину державного та міського бюджетів.

По-третє, ДГ, завдяки участі своїх членів в управлінні фірмами і державними підприємствами, також здійснюють вплив на організацію виробництва.

В ринкових умовах домогосподарства мають важливе значення для розвитку регіональної економіки. Аналіз діяльності ДГ дає можливість виявити зв'язок цієї економічної інституції з регіональною економічною системою, що відбивається на стані регіонального та місцевого ринку праці, ринку товарів, сукупному попиті, інвестиціях в регіоні тощо. Форми адаптації ДГ до ринкових умов господарювання на території залежать від економічного, людського фактору та від особливостей інституційного середовища, в якому вони працюють. Вивчення сутності, специфіки, функцій та потенціалу діяльності вітчизняних підприємств в економіці регіону дає можливість обґрунтувати та розробити заходи державної підтримки ДГ та вирішити низку соціально-економічних проблем регіону.

Щоб визначити місце і роль ДГ у регіональних економічних відносинах, звернемося до сутності концепції структури економіки регіону, її типів і особливостей.

Структурний аналіз економіки, на думку її засновника, французького вченого і політика Р. Барра, дозволяє провести більш повний і всебічний аналіз економіки у часі і просторі [33, с. 56-73]. Структура – спосіб упорядкування різних одиниць в економіці та формування органічної взаємодії між ними. Розрізняють два типи структури економіки:

1) економічні структури, що визначають функціонування економічних одиниць національної економіки. Вивчення природи відносин між ними розкриває сутність економіки;

2) неекономічні структури, що визначають функціонування неекономічних одиниць – культури, освіти і т. ін. Їх аналіз необхідний для вивчення впливу на функціонування економіки.

Франсуа Перру вважав, що структура економіки характеризується пропорціями і співвідношенням між складовими частинами [34]. Пропорція – значення одиниці національної економіки, що піддається аналізу, по відношенню до інших. Відносини є відносно тісні зв'язки між одиницями національної економіки, здатні до змін і збереження.

Нобелівський лауреат Ян Тінберген, основоположник базової теорії економічної політики, вважає важливим проведення структурного аналізу економіки, адже дозволяє визначити її сутність і скласти прогноз майбутнього стану та розвитку. Структурний аналіз економіки, на його думку, дозволяє більш повно пояснити поточні процеси в економіці, дає можливість на основі даних, отриманих в результаті структурного аналізу, розробити більш ефективну і результативну економічну політику, яка буде більш гнучкою, адаптованою та актуальною [35].

На нашу думку, структура регіональної економіки – сукупність історично сформованих стабільних, здатних до відтворення функціональних взаємозв'язків та відносин між різними одиницями (елементами, компонентами) регіональної економіки, забезпечують її цілісність, збереження основних властивостей за різних зовнішніх впливів і внутрішніх змін.

Ми розділяємо точку зору тих вчених, які виділяють наступні типи структур в економіці регіону:

1) інституційна структура регіональної економіки – певний впорядкований набір інститутів регіону, які створюють матриці економічної поведінки, визначають обмеження для суб'єктів господарювання, які формуються в рамках тієї чи іншої системи координації господарської діяльності;

2) соціальна структура, виходячи з поділу регіональної економіки на окремі сектори, які органічно взаємопов'язані між собою. Поділ проводиться за різними критеріями, наприклад, групами населення і підприємств, видами робіт. Зазвичай, існують такі галузі, як освіта, охорона здоров'я, культура і т. ін., які прямо або побічно визначають спосіб і рівень життя людей, їхній добробут і рівень споживання;

3) галузева структура економіки, яка передбачає виділення на основі показників виробництва, валової доданої вартості та зайнятості в галузі, сфер, видів економічної діяльності та визначення характеру і сутності взаємозв'язку між ними. Галузь (сфера) економіки – її одиниці, що виконують аналогічні функціональні завдання в процесі суспільного виробництва. Такий вид структурування національної та регіональної економіки має велике значення,

оскільки дозволяє виявити тенденції та динаміку економіки регіону, а також впровадити якісне прогнозування економічного розвитку;

4) територіальний устрій, що передбачає аналіз географічного розподілу населення, виробництва, споживання, доходів в регіоні, а також поділ економіки регіону на територіальні осередки;

5) інфраструктура (зокрема торговельно-посередницька, інформаційна та комерційна, фінансово-кредитна, житлово-комунальна), що зміцнює стійкий соціально-економічний розвиток регіону і створює сприятливих умов для життя населення;

6) структура зовнішньої торгівлі, що передбачає аналіз характеру співвідношень різних конкурентоспроможних товарних груп, імпорту та експорту.

Структура регіональної економіки постійно еволюціонує, змінюється і трансформує у часі під впливом різноманітних географічних, історичних, соціальних, культурних та інших факторів і умов. Вона є специфічною для кожного окремого регіону і не може бути штучно побудованою. Науково-технічний прогрес спричиняє суттєвий вплив на регіональну структуру, адже змінює характер виробництва, сприяє появі нових галузей і сфер економіки. Зміна характеру суспільного виробництва, поява нових галузей промисловості, впливають на характер взаємозв'язків в економічній структурі. Це змушує здійснювати постійний структурний моніторинг, вимірювати ту чи іншу реальну структуру з майбутнім її розвитком.

СДГ пов'язаний з усіма видами структури регіонів. Ринково орієнтована поведінка ДГ спрямована на взаємовигідні, дозволені законом, рівноправні обмінні відносини, в першу чергу, з основними (базовими) складовими, що формують економічну структуру регіону. Зміст цих зв'язків наведено на рис. 2.2.

Виконання ДГ функції забезпечення необхідного споживчого попиту є необхідною і найважливішою умовою створення передумов для функціонування ринкового механізму. Заощадження ДГ за умови, що вони пов'язані з ринком капіталу, забезпечують вирішення проблеми нагромадження капіталу, що є необхідним для активізації інвестицій в трансформуючу економіку. Важливою є роль ДГ як суб'єктів постачання найважливіших виробничих ресурсів – трудових і підприємницьких здібностей. Саме ДГ виступає основною ланкою в ланцюзі створення і накопичення людського капіталу, включаючи етапи його формування, виробництва і реалізації.

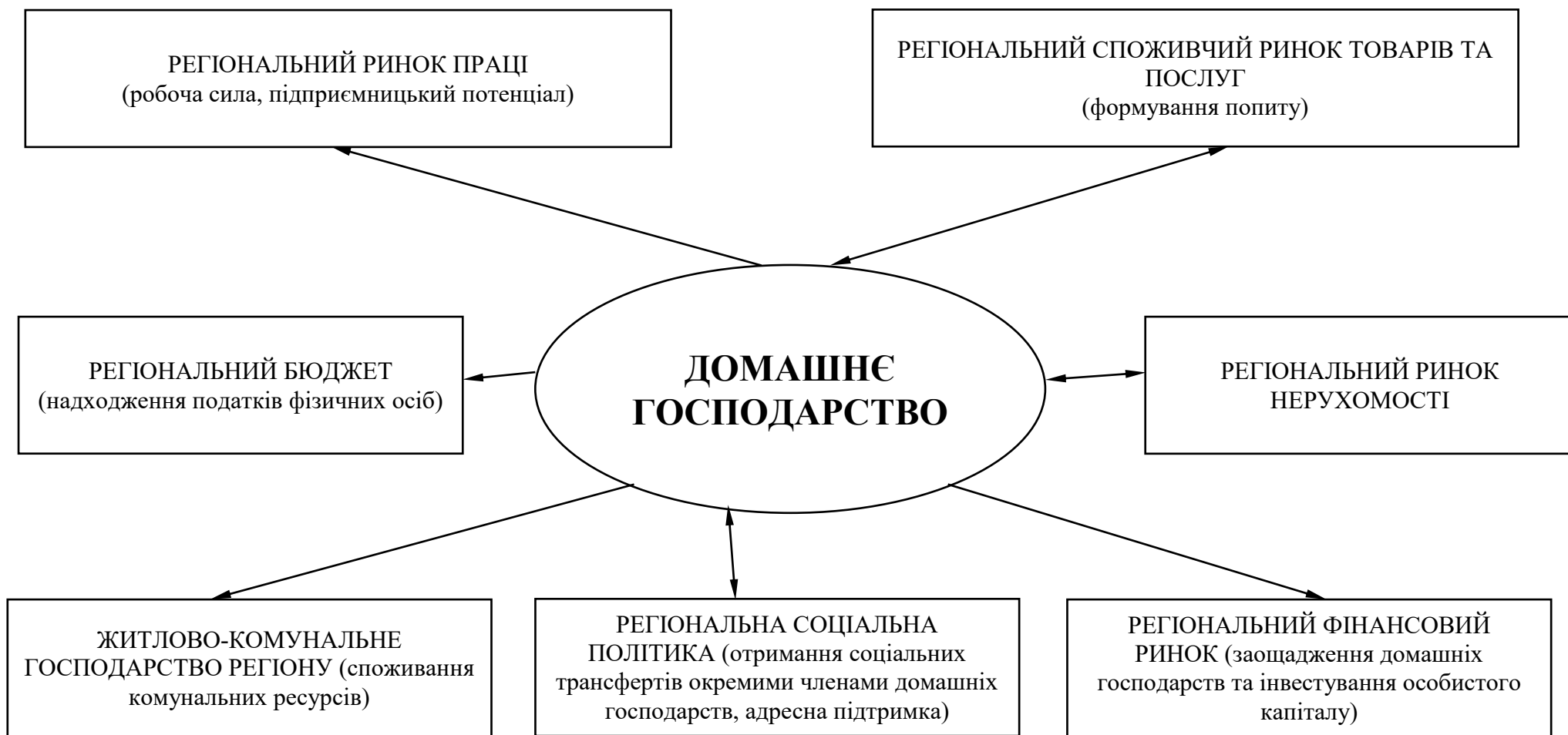

Рис. 2.2. Структурна схема взаємодії сектору домашніх господарств та основних компонентів регіональної економіки

Джерело: складено автором

ДГ здатні трансформувати місцеву економіку (в тому числі, сектор житлово-комунальних послуг) на основі спільних цінностей, покращувати умови життя у відповідності до своїх інтересів і потреб.

Із запропонованої моделі видно, що ДГ перебуває всередині регіональної або локально-ринкової економіки і виконує виробничі та відтворювальні функції відповідно до певного поділу праці.

ДГ регіону, як економічні одиниці, розглядаються в точці перерізу взаємодії ряду ринків – праці, споживчого ринку, ринок нерухомості, фінансового ринку (заощадження); вони є першою ринковою одиницею і функціонують за законами ринку. Поведінка ДГ на цих ринках в перехідній економіці характеризується рядом особливостей.

При інституційному підході до вивчення поведінки ДГ на ринку праці нами встановлено наступні особливості.

По-перше, це динаміка ступеня орієнтації на легальні або незаконні способи збагачення. ДГ з метою збагачення можуть спрямувати свої зусилля не на легальну, а на тіньову сферу економіки, що відкладає момент початку формування цивілізованого ринку.

По-друге, це динаміка ступеня орієнтації на найману працю або “самозайнятість”. Перехід до ринкової економіки свідчить про те, що домогосподарства починають скорочувати свої зусилля в сфері “домашньої зайнятості” на користь діяльності в офіційно зареєстрованих фірмах. Якщо ж роль “самозайнятості” посилюється, це свідчить про натуралізацію господарської діяльності і закріплення неринкових норм в поведінці ДГ.

По-третє, динаміка ступеня орієнтації на патерналістські або партнерські відносини між домогосподарством і роботодавцем. Планова економіка характеризується патерналізмом у відносинах між роботодавцем і працівником. Для ринкової економіки – партнерські відносини зазначених видів суб'єктів господарювання.

Поведінка ДГ на ринку споживчих товарів у перехідній економіці в рамках інституційного аналізу фокусується на наступних аспектах:

1) динаміка ступеня орієнтації на ринкові або неринкові методи забезпечення споживчими благами. Якщо ДГ в ході реформ все більше схильні виробляти ці блага “вдома”, це свідчить про віддаленість від “ідеалів” ринкової економіки. Справжній перехід на ринок передбачає зниження важливості та значимості способів забезпечення споживчими товарами за рахунок власного виробництва;

2) динаміка ступеня раціональності вибору споживача та їх прихильності до своїх інтересів. Справжній суверенітет споживача визначається появою на ринку товарів з оптимальними характеристиками “ціна – якість”.

Інституційний аналіз поведінки домогосподарств на фінансових ринках є важливим, оскільки саме на цих ринках формуються джерела фінансування інвестицій у розширення основного капіталу та з метою активізації технічного прогресу, тобто, фінансування економічного зростання. Фінансові ринки – сфера економічної діяльності, що характеризується високим ступенем невизначеності майбутнього. Але в промислово розвинених країнах звичайні учасники фінансових ринків (тобто, ДГ) захищені від більш негативних аспектів його функціонування суворим державним регулюванням.

Учасники фінансових ринків України з початком переходу до ринкових відносин не були захищені від недобросовісної поведінки емітентів фінансових активів, в результаті чого портфельний вибір ДГ здійснювався, в основному, між готівкою, іноземною валютою і депозитами в банках.

Таким чином, використання економічного підходу при вивченні ДГ у структурі економіки регіону дозволяє виявити закономірності, тенденції, особливості розвитку цього сектору економіки як самостійної інституції. Аналіз економічних і соціальних факторів на регіональному рівні, що впливають на розвиток ДГ, можна розглядати у якості одного з методів свідомого регулювання їхньої діяльності відповідно до економічних законів.

Для виявлення ролі СДГ в розрахунках регіональних економічних показників необхідно проаналізувати основні методи обліку результатів діяльності цього сектора.

ДГ, як незалежний інститут ринкової економічної системи, на макрорівні почав досліджуватися з введенням Системи національних рахунків (СНР, SNA), при цьому основний акцент робиться на аналізі їхніх доходів і витрат. З появою методології СНР, вивчення поведінки СДГ набуло подальшого розвитку. Цей напрям, в першу чергу, виділяє ДГ як інституційну одиницю, здатну самостійно приймати рішення, володіти ресурсами і брати участь в господарській діяльності.

Стандартна СНР була розроблена Статистичною комісією ООН в 1953 році і в даний час національні рахунки використовуються в більш ніж 100 країнах світу. В Україні з 1988 року показник ВВП визначається за методологією ООН. СНР відображає ідею загальної економічної рівноваги в країні, коли існує відповідність (рівність) наявних ресурсів та їхнього використання. СНР змальовує покрокову картину економічних процесів у країні, включаючи інформацію про стандартний набір рахунків для всіх секторів економіки. СНР окремо виділяє СДГ, що дає можливість визначити його внесок у процеси створення та використання валового внутрішнього продукту (ВВП), його участі у процесах формування, використання, розподілу доходів, дозволяє проаналізувати рівень життя населення [36].

Таблиця 2.1

Підсектори сектора “Домашні господарства”

Різновиди доходів, які переважають у сукупних доходах	Підсектор ДГ
1. Змішані доходи роботодавців (доходи, які утримують власниками некорпоративних підприємств з найманими працівниками, праця яких оплачується)	ДГ підприємців з найманими працівниками
2. Змішані доходи тих, хто працює на себе (отримують власники некорпоративних підприємств без найманих працівників)	ДГ самозайнятих, без найманих працівників
3. Трудові доходи найманих працівників	ДГ найманих працівників
4. Доходи від власності та трансферти	ДГ отримувачів доходів від власності та трансфертів

Джерело: складено автором на основі адаптування [36]

Відповідно до 1993 року УНН SNA рекомендується скласти весь набір рахунків SNA для сектору економіки домогосподарства, від виробничого рахунку до накопичувальних рахунків та балансів активів та зобов'язань. У російському контексті для цього сектору передбачено лише шість основних рахунків (табл. 2.2).

Характеристика рахунків системи національних рахунків для сектора “Домашні господарства”

Рахунок	Використання	Ресурси
Рахунок виробництва	Проміжне споживання. Валова додана вартість. Споживання основного капіталу. Чиста додана вартість	Випуск продукції. Ринкова продукція. Продукція, яка виготовляється для особистого кінцевого споживання
Рахунок розподілу первинних доходів	Доходи від власності виплачені, у тому числі: відсотки, рента, доходи від землі та нематеріальних активів. Сальдо первинних доходів	Валовий змішаний дохід. Оплата праці, у тому числі: заробітна плата, відрахування роботодавців на соціальне страхування. Доходи від власності отримання, у тому числі: відсотки, рента, дивіденди; вилучення з підприємницького доходу, доходи від землі та нематеріальних активів, дохід власників страхових полісів тощо
Рахунок вторинного розподілу доходів	Поточні податки на доходи та майно. Внески по страхуванню від нещасних випадків. Відрахування на соціальне страхування. Допомога за соціальним забезпеченням. Поточні трансферти приватним некомерційним організаціям. Приватні міжнародні трансферти. Інші поточні трансферти. Валовий наявний дохід. Споживання основного капіталу. Чистий наявний дохід	Сальдо первинних доходів. Відшкодування за страхування від нещасних випадків. Соціальні допомоги (крім соціальних трансфертів в натуральній формі). Приватні міжнародні трансферти. Інші поточні трансферти
Рахунок використання наявного доходу	Витрати на кінцеве споживання. Валові заощадження. Споживання основного капіталу. Чисті заощадження.	Валовий наявний дохід. Приріст пенсійних фондів
Рахунок перерозподілу доходу ДГ у натуральній формі	Відкоригований наявний дохід	Валовий наявний дохід. Соціальні трансферти в натуральній формі (сальдо)
Рахунок використання відкоригованого наявного доходу ДГ	Кінцеве споживання. Валові заощадження. Споживання основного капіталу. Чисті заощадження	Відкоригований наявний дохід. Приріст пенсійних фондів

Джерело:

складено

автором

на

основі

адаптування

[36]

Рахунок виробництва демонструє, наскільки СДГ бере участь у створенні матеріальних благ та послуг. Цей рахунок відображає результати діяльності ринкових і неринкових підприємств, що належать ДГ, у ході створення продуктів і послуг з метою продажу (обміну) або для кінцевого використання.

Рахунок розподілу первинного доходу розглядає СДГ не у якості виробника первинного доходу, а у якості одержувача цих доходів в результаті участі у виробничому процесі. Первинний дохід ДГ – дохід від участі в процесі виробничої діяльності, володіння активами, які можуть бути використані в виробничих цілях.

Рахунок вторинного розподілу доходів показує, як баланс первинного доходу сектору ДГ перетворюється на наявний дохід внаслідок отримання та перерахування поточних трансфертів.

Рахунок використання наявного доходу показує, як ДГ розподіляють свої доходи, що утворюються в процесі їхнього розподілу і перерозподілу, між кінцевим споживанням і нагромадженням (заощадженнями). На основі показників рахунку кінцевого використання доходу визначається найважливіший національний економічний показник – фактичне кінцеве споживання ДГ, яке складається зі споживчих товарів і послуг, які набуваються ДГ за рахунок їхніх витрат або через соціальний трансфертв натуральній формі, який вони отримують від інституційного сектору загального державного управління. Показник валової (чистої) заощадження наявного рахунку доходу є важливим показником рівня життя населення країни та регіону.

Рахунок перерозподілу доходів в натуральній формі відображає споживання ДГ соціальних трансфертів в натуральній формі, незалежно від того, надаються вони безкоштовно або за зниженими цінами. Рахунок покликаний показати фактичну вартість кінцевого споживання ДГ, а не лише їхні індивідуальні витрати на ці цілі. В процесі формування цього рахунку використовується новий показник балансування – скоригований наявний дохід, який враховує вартість соціальних переказів в натуральній формі, отриманих ДГ.

Скоригований рахунок наявного доходу показує реальну вартість кінцевого споживання ДГ, що формується як за рахунок індивідуального бюджету, так і від

споживання товарів і послуг, що надаються безкоштовно або на пільгових умовах державними органами та некомерційними організаціями.

Фактичне кінцеве споживання ДГ вимірює вартість всіх споживчих товарів і послуг, що використовуються населенням для задоволення поточних потреб.

Таким чином, СНР дає можливість візуалізувати ВВП на всіх етапах його формування: виробництво, розподіл, перерозподіл і кінцеве використання.

З огляду на швидкі зміни, що відбуваються в суспільстві, виникає необхідність уточнення і розширення підходів, що використовуються в СНР. Статистичною комісією ООН було запроваджено новий стандарт під назвою “SNA 2008”. Необхідність його реалізації стала нагальною у зв'язку з тим, що за 15 років (з 1993 р. по 2008 р.) відбулися значні зміни в економіці, пов'язані зі зростанням ролі інформаційно-комунікаційних технологій у виробничих процесах, зростанням важливості нематеріальних активів і послуг, глобалізацією національних економічних систем і соціальними реформами. Ці зміни вимагають коригування при генерації статистичних даних, як з точки зору класифікацій, так і в теоретичних позиціях, що використовуються як концептуальна основа для статистичних опитувань і формування макроекономічної статистики.

Основні зміни, запроваджені в СНР 2008, в основному торкнулися фінансового сектора, обліку нематеріальних активів, активів органів державного управління, були спрямовані на підвищення повноти покриття та підвищення якості розрахунків ВВП та темпів його зростання [37].

З точки зору досліджень СДГ, особливо цікавими є положення поточного SNA 2008, що стосуються неформального сектору, пов'язаного з діяльністю ДГ. З моменту укладення SNA 1993 важливість цієї теми зросла, адже неформальний сектор забезпечує значну частину виробництва в багатьох країнах, включаючи Україну. З'явилися нові наукові розробки, які дозволяють здійснювати більш конкретний підхід до нього в оновленому SNA.

SNA 2008 року включає в розділ про неформальну економіку, в якому обговорюються концептуальні засади визначення неформального сектора. Метою розробок є повне висвітлення усіх різновидів економічної діяльності в США та виділення неформальної діяльності СДГ, що представляє особливий інтерес, з

точки зору формування національної та регіональної економічної політики. Наведено детальні характеристики, які можуть бути використані для визначення неформального сектору, та підкреслюється важливість гармонізації його компонентів, таких як неформальне виробництво та неформальне працевлаштування. Відзначаються особливості використання цих термінів іншими організаціями, зокрема МОП, їх взаємозв'язок і відмінність від еквівалентів з SNA.

Особливий інтерес представляє аналіз підходів до визначення вартості неоплачуваної роботи, виконаної в ДГ. Більшість спроб розрахувати вартість неоплачуваної роботи, виконаної в ході виконання домашніх справ, були зроблені в промислово розвинених країнах з метою перерахунку в грошовому вираженні всіх витрат в економіці і суспільстві.

Вивчення існуючих підходів, що включає опис близько 75 оцінок та результатів їхнього проведення, показує свої сильні і слабкі сторони методики, певні труднощі, які вимагають вирішення в майбутніх дослідженнях. В умовах труднощів процесів зниженні рівня безробіття в промислово розвинених ринкових економіках світу, в дослідженнях перспектив працевлаштування особливу увагу зосереджено на питаннях перерозподілу часу між зайнятістю до дозвіллям [38]. У сучасних умовах люди стикаються з більш широким вибором розподілу свого вільного часу між освітою, навчанням і дозвіллям, а неоплачувана робота пристосовується до виробництва з метою самоспоживання. Неоплачувана робота, що виконується ДГ, зокрема благоустрій, самостійний ремонт та будівництво, виховання дітей (охорона дитинства) та інші види робіт, складають домашній сектор економіки, який є маловивченим і цікавим з точки зору взаємного зв'язку з ринковим сектором економіки [39].

Виробничі процеси відбуваються неоднорідно на ринку і домашніх неринкових секторах економіки. Перетворення природних ресурсів, таких як сільськогосподарська продукція, в товари, готові для задоволення потреби людини – ланцюгом послідовних виробничих процесів, які не змінюють свого характеру при проходженні межі грошово-кредитних обмінів. Неоплачувана робота в ДГ додає “цінності” продуктам, які придбано на ринку, перш ніж вони фізично використовуються.

Взаємодія між цими двома секторами є безперервною: переміщення трудових ресурсів від ДГ до робочої сили (наприклад, коли колишні домогосподарки йдуть на повний робочий день, підвищують рівень зайнятості і отримують заробітну плату, зменшують свій внесок у домашню роботу); рух виробництва від ДГ до ринкової економіки (наприклад, коли ті ж самі колишні домогосподарки витрачають частину своєї заробітної плати на покупку на ринку товарів або послуг, які вони раніше виробляли самі).

Однією з передумов аналізу економічної взаємодії між ринком і ДГ повинна стати єдина одиниця виміру. У ринковому секторі виробництво зазвичай вимірюється за вартістю, тобто в грошових одиницях, в той час як у ДГ витрати найчастіше виражаються в одиницях часу.

Неринкове домашнє виробництво – економічна діяльність, яка має багато аналогічних рис з ринковою, пов'язана з ринком при прийнятті рішень про розподіл часу між оплачуваною і неоплачуваною роботою. Однак визнається також, що оцінювання цінності домашнього виробництва створює деякі труднощі, які досі перешкоджають включенню цього пункту до СНР. Розрахунки вартості внеску домашньої роботи зазвичай виводяться з ринкової заробітної плати. Підставою для розрахунку може бути наступне:

- заробітна плата працівників, які, можливо, були би найняті для виконання виробничих дій в ДГ. Вони можуть бути різноманітними (слуги, домогосподарки, домробітниці) або спеціалізованими (кухарі, прачки, няні і т. ін.);
- заробітна плата працівників на ринкових підприємствах, де існує еквівалент домашнім функціям виробництва;
- заробітна плата працівників, які виконують роботу в ринковому секторі, які вимагають кваліфікації, яка необхідна для виконання домашньої роботи;
- заробітна плата, від яких відмовляються на ринку ті, хто зайнятий на неоплачуваній домашній роботі, тобто вартість часу (альтернативна заробітна плата);
- розрахунок (складання) середньої заробітної плати працівників, іноді різної в залежності від статі, віку, освіти, місця проживання або встановленої законом мінімальної заробітної плати;

– заробітна плата в натуральній формі, тобто безготівкові вигоди (надання житла, харчування, одягу, медичної допомоги тощо) [40].

На наше переконання, розрахунки на основі заробітної плати в одних оцінках застосовуються до кількості працівників, задіяних у виробництві, в той час, як в інших вони стосуються кількості годин роботи, присвяченої виробництву у ДГ.

Увагу слід акцентувати на наступних різновидах оцінок:

1. Оцінка неоплачуваної роботи за обсягом внеску або випуску. Обсяг внесків у ДГ можна оцінити за кількістю залучених працівників, витраченим робочим часом або за кількістю товарів, що використовуються у виробничій діяльності.

2. Оцінка неоплаченої праці на основі ринкової цінності внесків роботи. Грошово-кредитна вартість може бути оціночною для вимірювання внеску неоплачуваної роботи в ДГ на основі ринкової заробітної плати або ринкової вартості неготівкових благ, що отримані членами ДГ.

3. Оцінка незавершеної праці, виходячи з ринкової вартості продукції. Цей підхід приписує неринковій домашній продукції вартість еквівалентних ринкових товарів і послуг, які можуть бути використані в якості заміни домашнього продукту або які є подібними до домашнього продукту.

Вивчення існуючих зарубіжних методів показало кілька можливих економічних підходів до оцінки неоплачуваних видів робіт в ДГ.

Ми переконані, що запровадження в Україні рекомендацій щодо уточнення визначення і охоплення неформального сектору дозволить поліпшити міжнародну порівняність оцінок неформальної діяльності, а також ВВП, а виділення неформального сектору у якості підсектора сектору ДГ підвищить аналітичну цінність даних національних рахунків для формування ефективної економічної політики на рівні держави та регіону.

Концептуально як сучасний, так і майбутній розвиток ДГ вписується в модель когнітивних (від латинського *cognitio* – пізнання) обмежень і пов'язується з ідеєю Герберта Саймон про обмежену раціональність [41].

Роблячи свідомий стратегічний вибір, ДГ намагаються раціонально розпорядитись наявними у них активами, які завжди є обмеженими ресурсами

(наявним потенціалом). Вони самі повинні вирішити, яким напрямом розвитку слід віддавати перевагу з метою підвищення майбутньої дохідності ДГ, як розподіляти обмежені ресурси ДГ в реальному житті.

Модель раціонального вибору ДГ як основної одиниці економічної системи виходить з парадигми, що робота на дому є економічною діяльністю [42; 43]. Ось чому:

- впровадження побутових інновацій дозволяє не тільки заощадити час, а й диверсифікувати господарську діяльність відповідно до сімейних пріоритетів і програм. Зокрема, впровадження системи Internet, нових телекомунікаційних мереж дозволяє поєднувати публічну роботу вдома (програмісти, дизайнери, журналісти, вчені), не витрачаючи час на переїзд з дому до офіс і навпаки. Поступово зникає виснажливість домашньої праці, більш ефективно використовуються сімейні активи - матеріальні і нематеріальні. Таким чином, ДГ стає інвестиційним проектом в сенсі отримання прибутку через кілька років. У той же час, економічна людина – член ДГ повинна знати, що їй слід робити;

- у зв'язку з впровадженням інновацій, зростанням рівня матеріальної вигоди, витрати ДГ, різноманітні за видами і економічним змістом, буде відносно скорочуватись (мінімізуватись). ДГ будуть функціонувати, виробляти товари і послуги набагато ефективніше, завдяки економії за рахунок зростання масштабу ДГ. До них слід віднести виробничі витрати в сфері споживання (приготування їжі, ремонт житла, ремонт одягу і т. ін.); витрати обігу у сфері споживання (вартість придбання товарів і послуг) можуть зрости.

У межах ДГ виробничі витрати будуть зведені до мінімуму, якщо його члени спеціалізуються на одному виді діяльності. Кожен орієнтується на певні побутові завдання, покращує ефективність їхньої реалізації (один прибирає приміщення, інший – косить газони тощо). Витрати догляду за дітьми можна звести до мінімуму, а витрати на ДГ максимізувати.

Враховуючи, що самовіддана взаємодопомога та колективізм у ДГ виховуються найбільш природним способом і, беручи до уваги, що багато товарів і послуг, вироблених в побуті, є суспільними благами і приносять користь всім споживачам цих товарів, і в цих товарах немає необхідності забезпечувати кожного

індивідуально, тому можна направляти ресурси (активи) на інші цілі (зокрема, освіту, туристичні поїздки тощо).

Особливий інтерес для дослідження представляє такий регіональний макроекономічний показник, як валовий регіональний продукт (ВРП).

ВРП є узагальненим показником розвитку регіону [44]. Подібно до ВВП, він являє собою вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених суб'єктами господарювання регіону, і відображає результати їх діяльності. ВРП на територіальному рівні формує основу регіональної статистичної інформаційної бази, необхідної для аналізу та реалізації регіональної політики соціального та економічного розвитку. Така база даних повинна містити інформацію, що дозволяє отримати вичерпний опис рівня і динаміки економічного розвитку регіону, об'єктивно визначити його місце і роль в національній економіці країни, оцінити ефективність проведення політики розвитку, порівняти рівні розвитку окремих регіонів як всередині країни, так і між ними.

Розрахунки ВРП на регіональному рівні стають все більш популярними серед користувачів статистичної інформації, представленої органами державної влади та керівництвом, особливо на регіональному рівні.

ДГ споживають товари та послуги за рахунок власних доходів, а неринкові індивідуальні послуги охорони здоров'я, освіти, культури тощо, за рахунок державних та некомерційних організацій, що передаються ДГ у вигляді соціальних трансфертів у натуріальній формі. У зв'язку зі значними міжрегіональними потоками трудових ресурсів і населення показники споживання ДГ розраховуються виходячи з географічних меж території області. При розрахунку цього показника не можна дотримуватися принципу проживання, тому за показником “Фактичне кінцеве споживання домогосподарств” відображається сукупний попит на споживчі товари і послуги в регіоні.

З метою відображення вартісної структури ВРП, з точки зору отримання доходу, надаються дані про заробітну плату, валовий прибуток (валовий змішаний дохід) і чисті податки на виробництво. Рахунок формування доходів тісно пов'язаний з рахунком виробництва і формує разом з ним єдину систему, тому

особливості оцінок ВРП за методом виробництва зберігаються і для первинних доходів, як компонента рахунку утворення доходів.

Регіональні розрахунки оплати праці працівників, які є членами ДГ, не мають на увазі оцінку заробітної плати, яка є неможливою із залученням прямих статичних методів. Визначення обсягу цього показника на національному рівні здійснюється на основі аналізу всіх рахунків СДГ, в тому числі фінансового, які не можуть бути побудовані на регіональному рівні. Тому коригування для доходів ДГ, які не спостерігаються безпосередньо, включаючи коригування заробітної плати і змішаних доходів, потрапляють до результуючого показника “валовий прибуток економіки” і “валові змішані доходи”.

При цьому економіка регіону є економікою відкритого типу, тобто велика частина матеріальних і фінансових ресурсів регіону формується шляхом обміну з іншими регіонами, і, навпаки, значна частина продукції і послуг, вироблених в регіоні, споживається нерезидентами і цей обмін важко зареєструвати. З цих причин ще не вдалося досягти задовільного балансу між обліком виробництва і використання продукції на регіональному рівні. Тому, в осяжному майбутньому, саме показник виробленого валового регіонального продукту (ВРП) залишиться основним узагальнюючим показником, що характеризує соціально-економічний розвиток регіону.

Таким чином, необхідно відзначити важливість становлення регіональної економіки з позиції визначення ролі ДГ як найважливішого сектору, виконання якого має враховуватися при розробці державних регуляторних заходів, спрямованих на підтримку сталого розвитку регіону, соціальну стабільність та зменшення нерівності доходів населення.

2.2. Тенденції та сучасний стан розвитку сектору домашніх господарств Кіровоградської області

Розвиток СДГ повинен представлятись у якості багатогранної процедури, процесу реалізації складного організаційно-економічний механізм (ОЕМ).

Ефективність функціонування СДГ є основним індикатором оцінювання результативності використання ОЕМ. Показники, які характеризують стан та

тенденції розвитку вітчизняного СДГ, їхній внесок до національну економіку, дають змогу оцінити результативність чинного OEM розвитку СДГ.

OEM розвитку СДГ підпадає під вплив цілого переліку екзо- та ендегенних чинників середовища та факторів, що проявляються у системі діяльності органів державного управління, мають за мету досягнення бажаного результату. Саме через це, розвиток СДГ поєднує їхній саморозвиток, саморегулювання та потребу у здійсненні комплексу заходів щодо зовнішнього цілеспрямованого впливу на розвиток СДГ.

Чинний OEM розвитку СДГ, в першу чергу, характеризується через показники, що засвідчують рівень результативність:

- створення умов, що сприяють самозабезпеченню ДГ, розвитку підсобних господарств та підприємництва;
- активізації виробничої функції;
- рівень домінування неформальної діяльності та активність пропозиції сукупності факторів виробництва на відповідних ринках (перш за все, зайнятість у інших секторах економіки);
- активізації трудової міграції (в т.ч. нелегальної);
- диверсифікації трудової діяльності, при цьому частина її спрямовується на забезпечення процесу функціонування власного відтворювального механізму;
- рівномірний та паралельний прояв трьох типів активності СДГ (отримання доходів у сфері оплачуваної зайнятості, обмін грошовими коштами та немонетарними активами між окремими ДГ, виробництво продуктів харчування з метою споживання самими ж членами ДГ), з домінуванням двох останніх, що орієтуються на скорочення видатків і перерозподіл доходів;
- підвищення ролі та значення ринкового регулювання розвитку СДГ за рахунок активізації їхньої участі у формуванні середовища конкуренції між виробниками на ринку споживчих товарів та послуг;
- трансформаційними змінами системи централізованого регулювання, що проявляється у скороченні обсягів державних соціальних зобов'язань та лібералізацією змісту поняття державної підтримки.

Проведений аналіз свідчить, що сфера матеріального виробництва стала основним напрямком діяльності СДГ, що зумовило збільшення його валової доданої вартості (ВДВ) у загальному обсязі валового внутрішнього продукту (ВВП). Так, у 2020 році на СДГ припадало $\frac{3}{4}$ продукції агропромислового комплексу (72%), доволі значна частина продукції рибництва (23%), десята частина продукції обробної промисловості (12%), суттєвий сегмент виробництва продукції будівництва (14%) [45]. Некорпоратизовані підприємства СДГ забезпечують надання значного обсягу послуг. Так, у 2020 році СДГ надано 21 відсоток послуг у сфері оптової та роздрібної торгівлі, 11 відсотків послуг у сфері операцій з нерухомістю, 7 відсотків – у сфері готельного бізнесу, 3 % - у сфері транспортних послуг, 1% освітніх послуг, 4 відсотка – у сфері охорони здоров'я, 8% - у сфері колективних, громадських та особистих послуги [там само].

Зазначимо, що значну частину виробничої діяльності СДГ складають послуги неформального характеру: індивідуальні медичні, юридичні, дизайнерські консультації, будівельні, ремонтні, транспортні, побутові послуги, послуги у сфері ІТ, репетиторство, консалтинг, перекладацька робота тощо. СНР (макроекономічною статистикою) така діяльність СДГ відображається лише частково. За даними Інституту економічного прогнозування НАН України, легальна виробнича діяльність та зайнятість вітчизняних ДГ є вдвічі меншою від нелегальної, тіньової. Прибутки від цієї діяльності здатні і фактично сприяють процесам забезпечення суттєвого зростання ресурсів СДГ. При цьому, переважна частина тіньових послуг надається і оплачується всередині самого СДГ, в той же час, вона не надходить до інших інституціональних секторів національної економіки.

Позитивною для розвитку СДГ є тенденція до зменшення кількості безробітних протягом 2010-2019 рр. віком 15-70 років з 11,6% у 2010 році до 8,8% у 2019 році. Рівень безробіття серед осіб працездатного віку у 2010 році становив 12,4%, а у 2019 році 9,6%.

Істотному зростанню кількості працюючих пенсіонерів сприяє комплекс соціально-економічних та демографічних змін у національній економіці країни:

найнижчий серед країн Європи пенсійний вік забезпечує високий рівень залишкової працездатності; незадовільний рівень пенсійного забезпечення постійно стимулює працездатних пенсіонерів шукати додаткові джерела доходів, як правило, за рахунок особистої участі у сфері найманої праці.

Так, якщо у 2010 р. працюючих осіб було у складі ДГ 63,7%, ато у 2019 р. ця цифра становила 64,9%. У 2010 р. у своєму складі мали 70% працюючих осіб міські ДГ і 49,7% – сільських. Низький рівень працевлаштування членів сільських ДГ може бути посянено двома основними причинами: впливом працездатного населення до міста та відсутністю пропозиції на сільському ринку праці. Завдяки тому, що сільське населення переважно займається забезпеченням власних ДГ продуктами харчування власного виробництва чи з ОПГ, констатуємо, що в абсолютній більшості члени сільських ДГ, хоча формально вважаються безробітними, зайняті у домашньому секторі сфери агропромислового виробництва.

Щодо кількості працюючих осіб на одне ДГ – спостерігається наступна ситуація: практично, у половині ДГ працевлаштованою виступає одна особа – 49% (50,6% у 2016 ро.), у 41% – дві та у 9% – три і більше осіб. З іншого боку, у майже 50% ДГ, які складаються з двох осіб, жодна з них не працює, а в 1/3 ДГ працевлаштовано лише один з його членів.

Негативною тенденцією функціонування СДГ на регіональному ринку праці є зростання чисельності членів ДГ, котрі виїжджають за кордон для працевлаштування. Це явище було спричинене різким погіршенням соціально-економічного стану сектору ДГ.

Головними причинами нелегальної міграції за кордон та контрактного працевлаштування там є: прояви економічної кризи та пов'язане з цим безробіття; низький рівень заробітної плати; надмірно швидке зростання вартості споживчих товарів; недосконалий механізму соціального захисту; максимальне спрощення режиму відвідування закордону; суттєвий розвиток транспортної інфраструктури; надії та сподівання на значне підвищення якості життя за кордонами країни.

У сучасній трансформаційній економіці, особливості якої проявляються у підвищеному рівні невизначеності та нестабільності інституційного середовища, відбувається потужна диверсифікація діяльності ДГ, що має за мету розширення сфери отримання різного виду прибутків. За належного розвитку ринкових умов для СДГ є характерним чіткий поділ праці між його членами, спеціалізація, їхня діяльність спрямовано, переважно, на відтворення людського капіталу, то за біфуркаційних, кризових явищ, члени ДГ готові займатись будь-яким різновидом діяльності, що може забезпечити прибуток. В період кризи ДГ змушені мобілізувати усі наявні резерви, активізують традиційні функції та генерують нові, які пов'язані з розвитком соціального капіталу, нагромадженням ринкових зв'язків, розширенням бази функціонування відтворювального механізму діяльності СДГ.

Основним проявом діяльності СДГ за тотального обвалу обсягів виробництва та зростання безробіття є демонетизація, бартеризація господарського життя. Немонетарні форми забезпечення умов життя членів Д, що опинилися за межею бідності, у важкій економічній ситуації, трактуються нами як певний стабілізаційний фактор врегулювання кризових явищ, засіб компенсування нестачі ресурсів, які надходять від формальної економіки, прояв узвичаєних норм життєзабезпечення членів ДГ.

Така інволюція СДГ в сучасних умовах є показником негативних тенденцій на розвитку національної економіки мікрорівня, свідченням того, що головним фактором вибору стратегії поведінки ДГ є не виробнича ситуація (фактична зайнятість на підприємстві), а фактори, які пов'язані зі співвідношенням дієздатних і недієздатних членів сім'ї, розподілом звичок і навичок серед членів родини, наявністю ресурсів минулого і налагоджених соціальних зв'язків. При цьому, на рівні формальної економіки спостерігається перехід, переливання ресурсів з виробничої сфери у сферу обміну і навпаки, в сферу домашнього виробництва СДГ. Характерним є те, що економіка ДГ не має за наслідок накопичення ресурсів і розвиток його функцій, а обмежено сприяє виживанню ДГ та задоволенню частки загальних сімейних потреб.

Різновиди основних типів забезпечення життєдіяльності ДГ відрізняються між собою особливостями реакції різних соціальних груп на рівень стабільності грошових доходів, зайнятість, обумовлюють вибір конкретних способів задоволення життєвих потреб на основі врахування реальних обмежень і ресурсів.

Адаптація СДГ до сучасних економічних змін виражається в інтенсифікації та підвищенні внутрішнього виробництва та збільшенні і активізації обміну між різними ДГ, наслідком чого є скорочення видатків та перерозподілення доходів.

Протягом трансформаційного періоду розвитку національної економіки виробництво продуктів харчування всередині СДГ підтримувалося на загальнодержавному та муніципальних рівнях, в основному, шляхом роздачі земельних ділянок. І хоча натуральне виробництво у ОПГ сприймається, як спрощений спосіб отримання матеріальних благ без суттєвих витрат, єдиної думки щодо значимості допоміжного ОПГ для внутрішнього споживання серед дослідників немає. Проведення сутнісного аналізу цієї сфери діяльності ускладнюється тим, що допоміжне ОПГ відноситься до сфери субстантивної економіки. Тобто, цілі та дії членів ДГ у таких умовах діяльності спрямовані не на максимізацію прибутків, а жорстко обумовлюються критичними потребами життєзабезпечення, що, в свою чергу, тягне за собою певні розбіжності в оцінках прибутковості, для визначення якої залучаються різні інформаційні бази та методики розрахунку.

Наприклад, слід враховувати ті обставини, що значну частину продукції ОПГ спрямовують на власне споживання. Оскільки вона не набуває товарної форми, вважається, що рівень платоспроможності ДГ у такому випадку збільшується на величину, яка визначається обсягом спожитої продукції власного виробництва. Це можуть бути як продукти харчування, так і інші товари, виробляються безпосередньо споживачами для власного використання. Особливо це поширюється на необов'язкові послуги, ті з них, що надаються безпосередньо у ДГ і пов'язані з приготування їжі, прибиранням, ремонтом власними силами, доглядом за дітьми чи недієздатними членами родини. За наслідок маємо посилення орієнтації ДГ на внутрішнього виробництва з метою забезпечення

власної життєдіяльності, а на внутрішньому ринку зникає платоспроможний споживач, відповідно, пригальмовується розвиток споживчого ринку в цілому.

Проведені дослідження демонструють, що діяльність у ОПГ не є адекватною заміною місця основної зайнятості (роботи) у період вимушеного простою підприємств, а затримки заробітної плати не повністю компенсується продукцією з власних земельних ділянок. На додаток, проведений аналіз показав, що вирішити матеріальні проблеми за рахунок самозабезпечення окремими видами продукції неможливо, ось чому акценти державного регулювання повинні бути зроблені на забезпеченні трудової зайнятості, а не перекладанні відповідальності за виробництво продуктів харчування на населення. До того ж, можливості переважної більшості населення прогодувати себе за рахунок власного виробництва.

Саморегулювання СДГ повинно сприяти його залученню до сфери активних ринкових відносин, виступати драйвером переходу від самодостатнього, атомізованого та відособленого функціонування до активної участі в національній та регіональній економіці.

У сучасній економічній системі ринкового господарювання ДГ функціонують у тісному взаємозв'язку з іншими інституційними секторами економіки. Важливим сектором ринкової економіки є органи державного управління. Ось чому державна політика щодо розвитку СДГ має принципово важливе значення, адже, за фактом, сектор до сих пір перебуває у значній соціально-економічній залежності від держави.

Турборежим трансформаційних процесів, втрата населенням трудових заощаджень, всеосяжна економічна криза призвели до того, що значна частина ДГ так і не набула економічної незалежності, а державну підтримку при цьому втратила. Затримки з формуванням у громадянському суспільстві прошарку середнього класу, перш за все внаслідок незавершеності формування правових основ підприємництва, відсутності розумної податкової політики, також негативно вплинуло на зниження рівня добробуту ДГ.

Фактично, доводиться визнавати, що діючі ринкові механізми розподілу доходів не можуть забезпечити належний високий рівень життя усім вітчизняним ДГ. Тому, першочерговим завданнями української держави повинно стати налаштування та постійне коригування процес ринкового розподілу та перерозподілу доходів у СДГ. Ось чому податкова політика, трансфери, визначення соціальних гарантій, встановлення стандартів, на яких вони базуються, належать до сфери першочергових регулятивних функцій органів державного управління.

Абсолютно очевидно, що ефективність здійснюваної соціальної політики держави у значній мірі визначається економічним станом країни. Відповідно, оцінювання OEM розвитку СДГ України слід здійснювати за даними моніторингу динаміки макроекономічного показника ВВП, аналізу таких соціальних стандартів, як прожитковий мінімум, неоподатковуваний мінімум, мінімальна заробітна плата та мінімальна пенсія, рівня ефективності отримання ДГ трансфертів.

Макроекономічний аналіз економіки України за 2016-2019 рр. свідчить про позитивні тенденції. Найбільш чітко та узагальнено економічну ситуацію в країні відображає валовий внутрішній продукт (ВВП), індекс його зміни у постійних цінах до відповідного періоду попереднього року. Динаміка цього показника засвідчує, що у 2016 році фактичний обсяг ВВП становив 2385367 млн. грн., індекс зміни обсягу ВВП становив 102,4 відсотка, у 2017 році – 2983882 млн. грн. і 102,5 відсотка, відповідно, у 2018 році – 3560 596 млн. грн. і 103,4 відсотка, відповідно, у 2019 р. – 3978400 млн. грн. і 103,2 відсотка, відповідно, а у 2020 році – 4194102 млн. грн. і 96% до рівня попереднього року, відповідно. Індекс фізичного обсягу ВВП, як правило, перевищував 100% [45; 46].

Одночасно із позитивними до 2020 зрушеннями в обсязі ВВП, зменшувалася частка ДГ, у яких середньомісячні сукупні витрати на одного члена не досягали прожиткового мінімуму. У 2016, 2017 рр. їх частка становила близько 74%, у 2018 р. – 49,9%, у 2019 р. – 43,3%, у 2020 р. – 23,7% [47].

Проте, в Україні майже 20% працівників мали грошовий дохід нижче межі малозабезпеченості. Хоча середньомісячна номінальна і реальна заробітна плата

зростали і темпи зростання цих показників становили у 2016 р. 123,6% і 109,0%, відповідно; у 2017 році – 137,1% і 119,1%, відповідно; у 2018 році – 124,8% і 112,5%, відповідно; у 2019 роках – 118,4% і 109,8%, відповідно, у 2020 році – 110,4% і 107,4%, відповідно [48], через здатність підтримувати вартість гривні у доларовому еквіваленті, стимулюючи функцію заробітної плати частково відновлено.

До основних причини, які потенційно здатні негативно вплинути на зміну рівня життя членів ДГ протягом найближчого часу трансформаційного періоду, слід віднести як об'єктивні причини, так і причини суб'єктивного характеру. Серед об'єктивних розрізняємо зростання затрат виробництва, значна кількість збиткових промислових підприємств, недостатній рівень забезпечення енергоносіями тощо. До найбільш вагомих суб'єктивних причин віднесемо: недостатній рівень нормативно-правового забезпечення послідовних трансформацій у сфері соціального забезпечення, недостатній рівень готовності управлінських кадрів оперативно адаптуватись до поточних економічних змін, приймати чіткі, виважені та ефективні рішення у нових умовах господарювання.

Основним індикатором, який визначає загальну ефективність функціонування секторів національної економіки макрорівня, виступає валовий наявний дохід (ВНД) населення. У розвинених країнах світу, де функціонують ефективні механізми зваженого та справедливого розподілу національного доходу (ВНД), склалися чіткі і стабільні пропорції його сегментації за інституційними секторами національної економіки. До прикладу, ВНД сектора нефінансових корпорацій становить 10-11%, державного сектора – 17-18 %, СДГ – 68-69 % [44].

Зазначимо, що наявні доходи тут розподіляються також на користь інших секторів економіки. Що стосується пропорцій розподілу валового наявного доходу між секторами вітчизняної національної економіки, протягом 2016-2020 рр. вони зазнали певних змін.

Як зазначалося у теоретичній частині нашого дослідження, після вторинного перерозподілу доходів, до СДГ надходять грошові трансфери, з подальшим перерозподілом доходу в натурі. Такий перерозподіл суттєво підвищує частку ресурсів споживання, що направляються до СДГ.

Оскільки СДГ обслуговується сектором державного управління та сектором некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства, їхні наявні доходи знижуються за рахунок здійснених грошових витрат, що спрямовуються на забезпечення функціонування ДГ. Така система покликана забезпечувати рівномірність розподілу доходів у СДГ. Теоретично, завданням такого розподілу і перерозподілу має стати забезпечення належного рівня життя нужденних ДГ, що

може бути досягнуто за рахунок перерозподілу ресурсів забезпечених ДГ на користь менш заможних. Проте, існуюча практика надання трансферів у натуральній формі обмежує вибір ДГ при споживанні неринкових індивідуальних послуг. Це значно погіршує їхню якість.

В цілому, недосконалість соціальної політики центральних органів державного управління та органів місцевого самоврядування зумовлює існування дилеми вибору між проведенням необхідних реформ і необхідністю забезпечення проголошених соціальних стандартів. Слід визнати, що часто перевага надається саме реформуванню, тому велика кількість ДГ вимушена адаптуватись до життя за мінімальними стандартами, мета використання яких полягає у гарантованому забезпеченні виживання населення під час кризових явищ.

Комплексний аналіз стану та тенденцій розвитку регіонального СДГ Кіровоградської області здійснено нами на основі статистичної інформації, що містить дані про: доходи, витрати та заощадження населення Кіровоградської області (таблиця А1 Додатку А); розподіл населення Кіровоградської області за рівнем середньодушових еквівалентних грошових доходів (таблиця А2 Додатку А); розподіл домогосподарств Кіровоградської області за рівнем середньодушових еквівалентних грошових доходів (таблиця А3 Додатку А); структура грошових доходів домогосподарств Кіровоградської області, у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство (таблиця А4 Додатку А); структура сукупних ресурсів домогосподарств Кіровоградської області, у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство (таблиця А5 Додатку А); структура грошових витрат домогосподарств Кіровоградської області, у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство (таблиця А6 Додатку А); структура сукупних витрат домогосподарств Кіровоградської області, у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство (таблиця А7 Додатку А); структура грошових витрат домогосподарств Кіровоградської області з дітьми залежно від кількості дітей у складі, у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство (таблиця А8 Додатку А); структура сукупних витрат домогосподарств Кіровоградської області з дітьми залежно від кількості дітей у складі, у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство (таблиця А9

Додатку А); споживання основних продуктів харчування населенням Кіровоградської області порівняно з Україною, у середньому на одну особу за рік (таблиця А10 Додатку А); споживання продуктів харчування у домогосподарствах Кіровоградської області, у середньому за місяць у розрахунку на одну особу (таблиця А11 Додатку А); розподіл домогосподарств Кіровоградської області за наявністю товарів тривалого користування (таблиця А12 Додатку А); розподіл населення Кіровоградської області за доступом до послуг Інтернет (таблиця А13 Додатку А) [49].

Як свідчить проведений аналіз, доходи населення області, відповідно, його витрати та заощадження у 2020 р., у порівнянні з 2015 р., зросли з 35350 млн. грн. до 74126 млн. грн. (у 2,1 рази). При цьому, відбулося переформатування внутрішньої структури сукупних доходів у такому напрямі: питома вага заробітної плати зросла з 34,6% до 42,4%; питома вага прибутку та змішаного доходу зменшилась з 31,4% до 21%; питома вага доходів від власності (одержаних) зменшилась з 5,1% до 3,7%; питома вага соціальних допомог та інших одержаних поточних трансфертів зменшилась з 39% до 32,8%. Структуру доходів населення області у 2020 р. наведено на рис. А1 Додатку А, структуру витрат і заощаджень населення області у 2020 р. наведено на рис. А12 Додатку А.

Наявний дохід на одну особу у 2015 р. становив 27382,5 грн. у річному вимірі (2281,87 грн. в місяць) , у 2020 р. – 58813 грн. та 4651,1 грн., відповідно. Якщо у 2015 р. реальний наявний дохід на одну особу становив 84,4 відсотка до попереднього періоду (2010 р.), то у 2020 р. він становив 104,7 відсотка до рівня 2019 р.

Якщо порівняти частки населення із середньодушовими еквівалентними грошовими доходами у місяць, нижчими від законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (табл. А2 Додатку А), у 2020 р. можна спостерігати негативну динаміку у порівнянні з 2018 р. – 7,3% населення до 4,4% населення, відповідно. Якщо порівняти частки населення із середньодушовими еквівалентними грошовими доходами у місяць, нижчими від фактично встановленого прожиткового мінімуму (табл. А2 Додатку А), у 2020 р. можна

спостерігати негативну динаміку у порівнянні з 2018 р. – 38,6% населення до 32,2% населення, відповідно.

Дещо інша картина виникає у випадку проведення аналогічних порівнянь розподілу ДГ за рівнем середньодушових еквівалентних грошових доходів (табл. А3 Додатку А): якщо частка ДГ із доходами нижче від законодавчо встановленого прожиткового мінімуму скоротилася з 5,4% (у 2018 р.) до 4,5% (у 2020 р.), то той самий показник для фактичного прожиткового мінімуму зріс від рівня 36,1% до 37,2% за відповідні роки.

Якщо дані табл. А4 свідчать про зростання суми грошових доходів у середньому на одне ДГ області у 2020 р. до розміру 9709,8 грн., порівняно з 3977,9 грн. у 2015 р. (у 2,44 рази), з паралельним зростанням питомої ваги заробітної плати з 49,3% до 58,7%, їх можна порівняти з даними проведеного вище аналізу даних табл. А1 Додатку А.

Паралельно до цього, дані табл. А5 Додатку А засвідчують структуру сукупних ресурсів ДГ Кіровоградської області і демонструють послідовність перетворення первинних грошових доходів ДГ у наявні доходи СДГ, адже враховують особливості та пропорції поповнення грошових ресурсів за рахунок споживання продукції, яку ДГ отримують з ОПГ, пільг та субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива, пільг безготівкових на оплату товарів і послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку, оплату послуг транспорту, зв'язку та інших надходжень.

Таблиця А6 Додатку А та таблиця А7 Додатку А містять статистичні дані про структуру грошових витрат ДГ області та структуру їхніх сукупних витрат у середньому за місяць на одне ДГ у динаміці. Як можна пересвідчитись, споживчі витрати складають переважну частину як грошових, так і сукупних витрат ДГ з чіткою тенденцією до зменшення питомої ваги неспоживчих сукупних витрат. Відповідні показники для ДГ з різною кількістю дітей містяться у даних табл. А8, А9 Додатку А.

Дані табл. А10 Додатку А свідчать, що у 2020 р. населення Кіровоградської області споживало більше, ніж у середньому для України в цілому: плодів, ягід та винограду, олії, менше – м'яса, молока і молочної продукції, яєць, хлібних

продуктів, картоплі, овочів та баштанних культур, рибних продуктів, цукру. Дані табл. А11 додатку А містять інформацію про аналогічні процеси у СДГ області. Розподіл ДГ за наявністю товарів тривалого користування та доступом до послуг Інтернет демонструють дані таблиць А12 та А13 Додатку А.

РОЗДІЛ 3

ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІННЯ ДОМАШНІМИ ГОСПОДАРСТВАМИ ЯК ІНСТИТУЦІЙНИМ СЕКТОРОМ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

3.1. Особливості кластеризації сучасних різновидів домашніх господарств регіону

Аналітичним методом наукового пізнання, як і методом практичної діяльності, є систематизація, яка враховує не лише традиційні класифікаційні визнання, але і нові угруповання, необхідність у яких виникає внаслідок динамізму економічних процесів, ускладнення механізмів їхнього формування і розвитку, появи раніше неврахованих факторів, що мають істотний і суперечливий вплив на ДГ. Істотне значення при вивченні численних і різноманітних ДГ в контексті структури регіональної економіки має їх кластеризація, заснована на множинності характеристик, принципах складності і послідовності.

Характеристики ДГ регіону з більшим або меншим ступенем глибини можуть бути представлені набором формалізованих показників. Аналіз цих показників, їх порівняння з аналогічними показниками ДГ в інших регіонах або з визначеними нормативними значеннями дозволяють виявити такі їхні групи, які є близькими між собою у обраній системі показників. Для отримання повноцінної кластеризації необхідно вивчити сукупність особливостей і виконати угруповання не паралельне, а комбінаційне.

Термін кластерного аналізу, вперше введений 1939 року, насправді включає в себе набір різних алгоритмів класифікації. Кластерний аналіз (cluster analysis) – багатовимірна статистична процедура, яка виконує збір даних, що містять інформацію про вибірку об'єктів, а потім їхнє упорядкування у порівняно однорідні групи.

Кластерний аналіз забезпечує виконання наступних основних завдань:

1. Розробка типології або класифікації.
2. Вивчення корисних концептуальних схем групування об'єктів.
3. Генерування гіпотез на основі досліджень даних.

4. Перевірка гіпотез або дослідження з метою визначення чи дійсно виділені типи (групи) є присутніми в наявних даних.

Техніка кластеризації використовується в самих різноманітних областях, де необхідно класифікувати великий обсяг інформації на групи, придатні для подальшої обробки. Кластерний аналіз в даному випадку дуже корисний і ефективний.

Кластерний аналіз – клас методів, що використовуються для класифікації об'єктів або подій на відносно однорідні кластери. Об'єкти в кожному скупченні повинні бути схожі один на одного і відрізнятися від об'єктів в інших кластерах. Кластерний аналіз також називається класифікаційним аналізом або чисельною таксономією (numerical taxonomy).

У процесі кластерного аналізу ДГ регіону ми врахували наступні передумова:

- по-перше, кластеризація повинна ґрунтуватися на розумінні сім'ї як специфічного, цілісного, інституційного аспекту регіональної економіки;
- по-друге, методологічні прийоми і процедури побудови схеми повинні охоплювати якомога більше різноманітних економічних, соціальних і структурних ознак, адекватно відображати якісно різні аспекти функціонування і розвитку ДГ;
- по-третє, практична цінність полягає в тому, що отримана кластеризація повинна допомогти не лише вивести специфіку ДГ в регіоні, але дозволити обрати стратегію і політику їх майбутньої еволюції.

Наше бачення такого кластеризації має широкий діапазон в залежності від класифікаційних ознак і характеристик (табл. 3.1). Умовно всі кластероутворюючі найбільш значущі і важливі ознаки можна розділити на три групи: економічні, соціальні і структурні (тобто за кількістю членів ДГ і наявністю ступеня спорідненості між ними). Структурні кластерні ознаки дозволяють провести первинний аналіз ДГ. Графічно таку класифікацію ДГ представлено у вигляді складно організованої структури (рис. 3.1).

На особливу увагу заслуговує кластеризація сектору ДГ у відповідності до наступних основні структурних ознак:

1. Внутрішня структура ДГ, яка включає:

Таблиця 3.1

Кластеризація домашніх господарств регіону за економічними, соціальними та іншими класифікаційними ознаками

Економічні ознаки								
Характеристика за рівнем доходу	Спосіб отримання доходу	Характеристики		Різновид житлової площі	Характеристика трудового потенціалу	Фінансовий стан	Фінансова поведінка	Активність господарської діяльності
		витрат	майна					
Рівень середніх душевих доходів, належність до децильної або квінтильної доходної групи	Само-відтворюване, змішане, споживаюче	Рівень середніх душевих доходів	Тип житла, кількість кімнат, кількість квадратних метрів житлової площі, наявність земельної ділянки	Окремих квартирах; приватних будинках; в гуртожитках; в комунальних квартирах тощо	Зайнятість у суспільному виробництві, виконання трудових та економічних функцій, співвідношення працездатних та непрацездатних членів тощо	Процвітаючі, стагнуючі, депресивні	“Заощаджувачі”, “анти-заощаджувачі”, змішана або пасивна модель	Активні та високодохідні, середні, малозабезпечені, байдужі до життя, неблагополучні
Соціальні ознаки								
Соціальний статус ДГ	приналежність			Право прийняття рішення	Ступень адаптивності до інновацій (нововведень)	Сімейний стан		
	національна	територіально-регіональна						
визначається за головою сім’ї або його членом, який має найвищий дохід	одно-національні або змішані національні	розташування у міській або сільській місцевості, на певній території регіону, характер поселення		унітарні або колективні	креативні (інновативні, генератори нових ідей та технологій); адаптивні (сприймають, трансформують ідеї); консервативні (не сприймають інновацій)	одинаки, офіційний шлюб, громадянський шлюб (співжиття), вдівство		
Структурні ознаки формування кластерів								
Кількість членів ДГ					Наявність родинних зв’язків			
Складаються з однієї особи або декількох осіб					Члени пов’язані родинними відносинами, не пов’язані родинними відносинами, змішані			

Джерело: складено автором

– *приватні (прості) ДГ або просто ДГ* – сформовані одинаками, окремими або декількома сім'ями, а також цими сім'ями разом з одинаками. Ці ДГ включають до свого складу більшість всього населення країни;

– *інституційні (колективні або групові) ДГ* – сформовані постійними або тимчасовими групами людей для спільної організації та організації власного побуту в гуртожитках і школах-інтернатах, в солдатських казармах, келіях монастирів і казармах виправних установ, інших колективних приміщеннях для проживання;

– *інші ДГ* – люди без конкретного місця проживання, без засобів до існування.

2. Ступінь складності структури сім'ї, що є важливою кластеризаційною ознакою, яка враховує кількість членів ДГ і наявність родинних зв'язок між ними.

Наприклад, розміри ДГ можуть варіювати в широкому діапазоні: від однієї людини до десяти і більше. Характерною є наявність великої кількості дітей в ряді національностей (етнічних груп) українців. Найбільш поширені типи сімей, які утворюють відповідні ДГ, визначаються наступним чисельним складом:

- подружня пара з дітьми або без них (нуклеарна сім'я);
- один з батьків з дітьми (неповна нуклеарна сім'я);
- подружня пара з дітьми або без них з одним з батьків подружжя та іншими родичами (складна сім'я з подружнім ядром).

Зустрічаються й інші різновиди сімей, однак три перерахованих є переважаючими, на них припадає близько 90% від загальної кількості сімей. Приблизно 1/5 всіх ДГ складаються з однієї людини.

Серед багатьох соціальних ознак слід виділити такі найбільш значущі ознаки, як право приймати рішення в господарстві, коли розрізняють *унітарні* і *колективні* ДГ. У унітарному приватному ДГ право приймати рішення належить одній особі – голові ДГ, а всі ресурси (праця, їжа, інформація) об'єднуються. За видами унітарних ДГ розрізняють різні механізми розподілу благ і доходів між членами ДГ – на основі соціальних уподобань, альтруїзму або балансу інтересів.

У колективних ДГ процес прийняття рішень здійснюється на основі різних форм оптимізації переваг співжиття та управління для всіх членів ДГ.

3. Характер споживання, при цьому виділяють три стабільних типи ДГ: самовідтворюване, змішане, споживаюче.

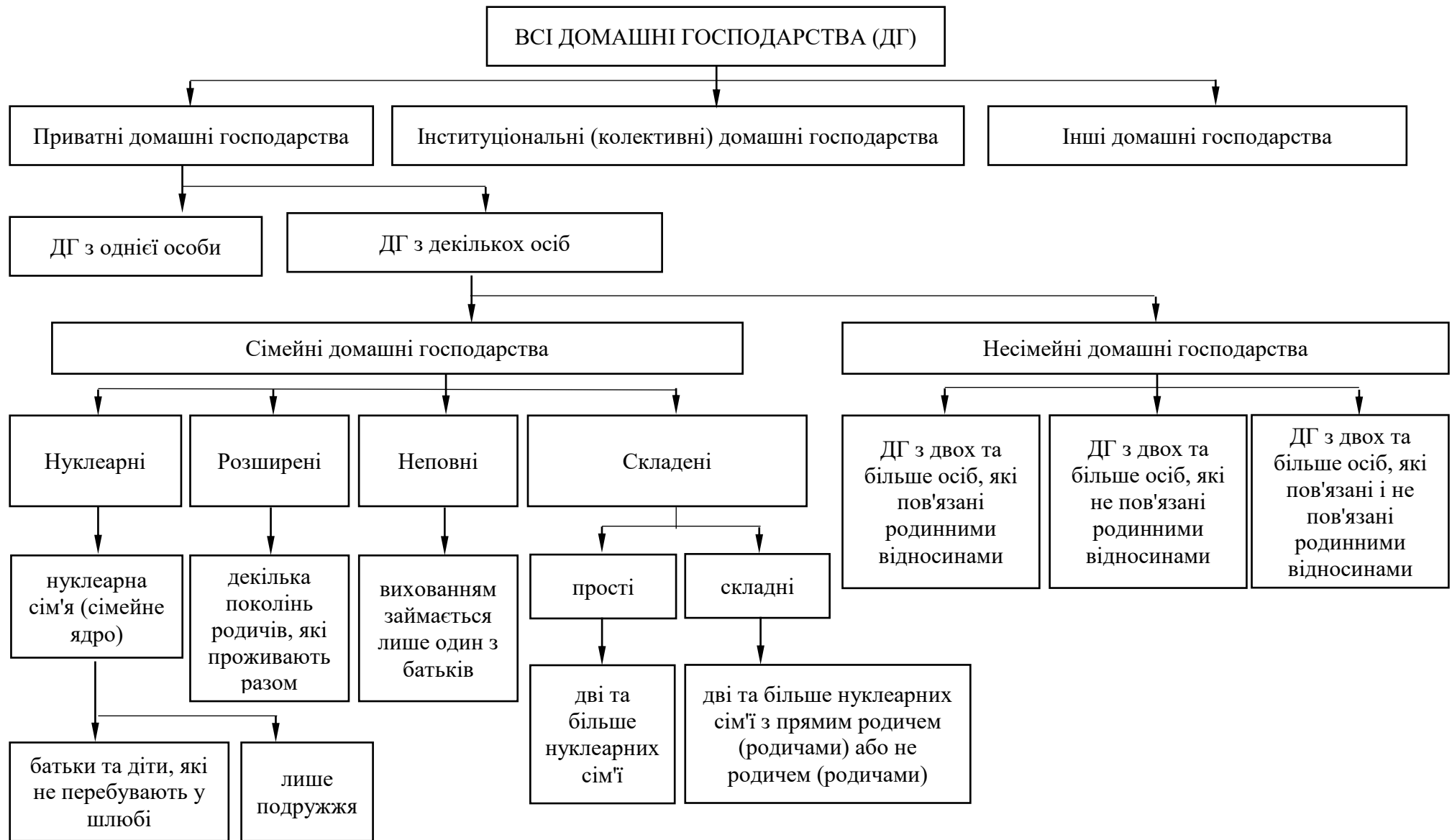

Рис. 3.1. Класифікація домашніх господарств за кількістю членів та наявністю родинних зв'язків між ними

Джерело: складено автором

Самовідтворюване ДГ – господарство натуральне, таке, що задовольняє потреби сім'ї за рахунок власного виробництва. Цей тип існує в даний час, в першу чергу в регіонах з низьким економічним рівнем розвитку. *Змішане ДГ* отримує дохід як з власного виробництва, так і від членів сім'ї, які працюють за його межами. Змішане ДГ – гібрид натурального і ринкового господарства, яке вільно поширюється в багатьох регіонах України. *Споживаюче ДГ* отримує дохід від роботи за своїми межами, а також державні трансферти. Даний вид ДГ притаманний всім регіонам, міське населення яких отримує доходи як наймані працівники, так і трансферти.

Еволюція зазначених ДГ обумовлена функціонуванням законів розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, при цьому найважливішу роль відіграють закони зростання потреб, економії робочого часу, зростання продуктивності суспільної праці.

Розглядаючи вибір варіанту кластеризації у зв'язку з його цільовим призначенням, сферою практичного використання, можна відзначити специфіку ДГ, яку слід враховувати при розробці заходів соціальної підтримки в системі регіонального управління як незмінні умови зменшення соціальної нерівності населення. Кластеризація ДГ застосовується при розробці прожиткового мінімуму, мінімального споживчого кошика та інших важливих економічних величин, що використовуються у процесі реалізації регіональної економічної політики. У зв'язку з постійними змінами в структурі населення, важливо враховувати рівень економічної активності, зайнятості та безробіття, які визначають ефективність заходів, що застосовуються органами державної влади на регіональному рівні.

Важливе значення має групування ДГ за кількістю зайнятих членів у суспільному виробництві, згідно з яким визначається коефіцієнт економічного навантаження на працюючого члена сім'ї, що дає можливість вирішувати питання адресності пропонованих соціальних послуг. Різноманітність ДГ і значні відмінності в їх способі життя, традиціях, рівні народжуваності, життя, що спостерігаються в окремих регіонах, також вимагають диференційованого підходу до здійснення соціальних, економічних, інституційних заходів; поряд з

національними програмами, повинні бути реалізованими регіональні заходи, які враховують місцеву специфіку. Необхідність пильної уваги до вивчення різновидів ДГ в соціально-економічних дослідженнях сьогодні вже не викликає сумнівів. Не менш важливими, на нашу думку, є роботи, пов'язані з суто економічним відображенням господарської діяльності, в тому числі в системі формування національного доходу, валового внутрішнього і валового регіонального продукту.

На основі запропонованої автором методології аналізу СДГ в територіальній структурі економіки, а також на основі необхідності виділення конкретного типу ДГ регіону, тобто типового ДГ, передбачається провести кластеризацію ДГ Кіровоградської області із залученням прикладних інформаційно-обчислювальних програм.

Враховуючи наявну статистичну інформацію та особливості кластера, виступає можливим провести математичну кластеризацію ДГ регіону.

Методи кластерного аналізу можуть застосовуватися в різних ситуаціях, виявлених при дослідженні як наукового, так і чисто прикладного характеру. Завдання кластерного аналізу полягає в тому, щоб розділити досліджувані об'єкти на підмножини (кластери) так, щоб кожен об'єкт належав до одного і лише одного кластера, так що об'єкти, що належать до одного скупчення, були схожі, в той час як об'єкти, що належать до різних кластерів, були неоднорідними (несхожими).

Для вирішення проблеми кластерного аналізу необхідно кількісно оцінити поняття подібності і неоднорідності. В цілому поняття однорідності об'єктів визначається встановленням правила розрахунку значення, що характеризує відстань між ними. Об'єкти, близькі в сенсі введеної метрики, вважаються однорідними, або належать до одного класу. Вибір метрики (міри близькості) є вузловою точкою дослідження, від якої залежить остаточний варіант поділу об'єктів на типи з заданим алгоритмом розбиття.

В якості міри близькості між об'єктами може бути використано звичайну евклідову відстань, тобто відстань між об'єктами може бути визначено за формулою

$$d(x_i, x_j) = \sqrt{(x_i^1 - x_j^1)^2 + (x_i^2 - x_j^2)^2 + \dots + (x_i^m - x_j^m)^2} \quad (3.1)$$

В якості міри близькості, що характеризує взаємне розташування окремих кластерів, використовується відстань, визначена за принципом “далекого сусіда”. Потім відстань між кластерами K_a і K_b визначається як максимальна відстань між двома об'єктами, які є частиною іменованих кластерів.

Послідовний процес кластеризації починається з розгляду n об'єктів, потім два найменш віддалених (найближчих) об'єкти об'єднуються в одне скупчення, а кількість кластерів стає $(n-1)$. Процес триває до тих пір, поки всі об'єкти не потраплять до одного кластера.

Ми розглядаємо ДГ, як визначалось вище, як своєрідну цілісну соціально-економічну систему, тобто на мікрорівні. При цьому статистичні показники повинні відображати його розвиток і повинні бути методологічно гармонізовані. Для побудови кластерів використовувалися статистично доступні показники, що відображають економічні особливості регіонального розвитку ДГ.

У якості таких ознак може бути взято:

- 1) дохід на душу населення;
- 2) середній розмір пенсій;
- 3) витрати на споживання на душу населення;
- 4) частка споживчих витрат у доходах населення;
- 5) придбання продуктів харчування;
- 6) придбання непродовольчих товарів;
- 7) вартість фіксованого набору споживчих товарів і послуг;
- 8) наявність власних автомобілів на 1000 населення;
- 9) площа житла на одного мешканця в середньому;
- 10) частка напівзруйнованого та аварійного житлового фонду;
- 11) частка побутових витрат на житлово-комунальні послуги;
- 12) зростання фінансових активів;
- 13) рівень економічної активності міського населення;
- 14) рівень економічної активності сільського населення.

3.2. Удосконалення методики проведення соціально-економічного моніторингу у сфері функціонування домашніх господарств регіону

Стратегічне управління СДГ в регіональній економіці неможливе без розробки нових підходів до аналізу ситуації, що склалася, вивчення вимог і очікувань ДГ, які необхідно враховувати при формуванні сучасної регіональної політики. Одним з інструментів визначення такої політики повинен стати соціально-економічний моніторинг (СЕМ).

Такий моніторинг органічно включає до свого складу професійний аналіз спостережень, всебічну оцінку результатів аналізу, виявлення причинно-наслідкових відносин і прогнозу економічного становища ДГ. Необхідно визнати, що відсутність інформації, неповних даних про стан ДГ є одним з бар'єрів для інвестицій в економіку регіону.

Одним з методів своєчасного виявлення і реагування на проблеми, що виникають у сфері функціонування ДГ, є система СЕМ, яка дозволяє постійно стежити за ситуацією, визначати точки найбільшої соціальної напруги і здійснювати програму дій, які найбільш м'яко долають існуючі в соціально-економічній сфері того чи іншого адміністративно-територіального утворення України негативні явища.

При проведенні СЕМ вирішуються наступні завдання: а) збір достовірної та об'єктивної інформації про функціонування ДГ на споживчому, підприємницькому, фінансовому ринках товарів, робіт і послуг; б) системний аналіз та оцінка отриманої інформації; в) надання інформації в порядку, встановленому законодавством, державним органи виконавчої влади, місцевим органи виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, фізичним та юридичним особам; г) підготовка пропозицій щодо реалізації державної політики у сфері забезпечення соціального захисту прав громадян.

Тобто, проведення СЕМ передбачає, по-перше, інформування держави про ситуацію у сфері функціонування ДГ, по-друге, сприяння ефективній участі Уряду у розробці заходів щодо реального захисту ДГ на національному рівні, по-третє, підвищення достовірності результатів за рахунок використання сучасних технологій обробки інформації.

Концепція методології СЕМ функціонування ДГ базується на наданні збалансованої моделі з набором зовнішніх і внутрішніх даних, що наочно демонструють причинно-наслідкові зв'язки, де жоден ключовий показник не може забезпечити повну картину реального становища ДГ та оцінку ефективності застосування заходів державної підтримки. Щоб зрозуміти суть СЕМ, необхідно дати більш детальне визначення цього феномену.

СЕМ – система оперативного динамічного спостереження, узагальнення, аналізу, оцінки та прогнозування показників, що визначають стан (рівень добробуту) ДГ з точки зору дотримання їх законних прав та інтересів, а також визначення причин та умов виникнення порушення їх прав з метою розробки ефективних заходів реального захисту.

Проблеми, пов'язані з організацією СЕМ, наразі мають особливе значення. У науковій і популярній літературі все частіше можна знайти поняття “моніторинг”, яке в основному пов'язане з екологічними дослідженнями та екологічною діяльністю. Однак, останнім часом цей термін також використовується в області економічних досліджень.

Наприклад, авторський колектив російських вчених визначає моніторинг двома способами: як постійне спостереження за будь-яким процесом з метою визначення його відповідності бажаному результату або початковим припущенням; як спостереження, оцінку і прогнозування стану навколишнього середовища по відношенню до людської діяльності [50].

П. Мілгром і Дж. Роберт у роботі “Економіка, організація та менеджмент” визначають моніторинг як перевірку виконання договірних зобов'язань іншою стороною [51].

Т.Н. Агапова вважає, що моніторинг це інформаційно-аналітичною постійно діюча система спостережень за динамікою показників, що характеризують безпеку країни [52].

А.П. Кіреєв розглядає моніторинг як систему комплексного спостереження з можливістю формулювання і оприлюднення офіційної точки зору на певні проблеми, що є способом створення громадської думки і тим самим здійснює вплив на економічну політику [53, с. 275].

У “Сучасному економічному словнику” моніторинг (від латинського monitor – той, що нагадує, наглядає) визначається як постійний нагляд за економічними об’єктами, аналіз їхньої діяльності як складову частину процесу [54].

Таким чином, основною метою моніторингу є інформаційна. Його результатом є отримання інформації, усунення певної невизначеності або, навпаки, виявлення нестачі інформації. Тому метою програми моніторингу має бути отримання інформації, пов’язаної з конкретною проблемою, а також надання інформації різним типам аудиторій (зацікавленій громадськості, адміністрації підприємства, органам державної влади) та її поширення.

В останні роки управлінський аспект моніторингу накладався на його звичайну інтерпретацію як відстеження. Управлінська функція не може бути виключена з сучасного розуміння моніторингу, як видно з моніторингу різних видів діяльності людини, в яких контроль/управління подіями є основним і кінцевим завданням. Моніторинг не слід плутати зі збором статистики. Термін “monitoring” має на увазі діяльність, яка безпосередньо пов’язана з його об’єктом. Це робить моніторинг однією з ключових функцій соціальної політики. Він може мати різну орієнтацію, яка зосереджується на поточній ситуації, пов’язана з певними цілями і завданнями політики, щоб перевірити, чи відповідає ситуація плановим, чи є необхідними надзвичайні заходи для її виправлення. Вона також може бути орієнтована на майбутнє і дозволяє органам державного управління передбачати події.

Особливість СЕМ СДГ є безперевне відстеження та прогнозна оцінка соціальних об’єктів за стандартним набором показників, які є відносно стабільними та повторюються з плином часу.

Організація СЕМ СДГ переслідує наступні основні завдання: виявлення ключових показників, що дають найбільш повну інформацію про поточний повсякденний стан всіх сфер життя домогосподарств регіону; можливість ранньої діагностики негативних процесів, пов’язаних з негараздами в окремих сферах життя і життєзабезпеченням ДГ регіону; розробка сценаріїв розвитку та покращення соціального середовища з орієнтацією на нагальні потреби ДГ; довгострокове і середньострокове планування альтернатив розвитку адміністративно-

територіальних утворень, або окремих громад; виявлення основних ланок в ланцюгах управління, які демонструють збої в просуванні рішень адміністративних органів до населення.

Завдання СЕМ можна узагальнити наступним чином: організація спостереження, отримання достовірної та об'єктивної інформації про соціально-економічні процеси, що відбуваються на території; оцінка та системний аналіз отриманої інформації, виявлення причин, що викликали особливий характер перебігу соціально-економічних процесів; надання в установленому порядку державним органам, підприємствам, установам та організаціям, незалежно від їхнього підпорядкування та форм власності, громадянам інформації, отриманої під час здійснення СЕМ; підготовка рекомендацій, спрямованих на подолання негативних і підтримку позитивних тенденцій, доведення їх до відповідних органів.

Реалізація системного підходу до організації моніторингу фокусується на розгляді адміністративно-територіального утворення як підсистеми більшої, національної, соціальної системи, на вивченні її зв'язків з іншими її територіальними ланками. Системний підхід також призводить до розуміння принципу комплексності, реалізація якого вимагає дотримання ряду вимог. По-перше, моніторинг СДГ повинен бути пов'язаний з іншими сферами діяльності. По-друге, необхідно прагнути до послідовного вирішення всього комплексу завдань моніторингу в кожній з його областей, починаючи від спостереження за перебігом якого-небудь процесу, аж до розробки рекомендацій щодо вдосконалення у тій чи іншій сфері економіки, пом'якшення соціальної напруженості.

Серед інших принципів СЕМ СДГ домогосподарств слід зазначити: безперервність спостереження за об'єктами; частота фіксування інформації про поточні зміни; порівнянність використовуваних показників моніторингу в динаміці; розробка системи СЕМ СДГ на основі удосконалення використовуваних методичних засобів, технічного обладнання; розширення переліку спостережуваних процесів і збільшення кількості об'єктів.

Моніторинг СДГ як джерел інформації має ґрунтуватися на даних державної та відомчої статистики, виконавчих органів державної влади, результатах науково-

дослідницьких розвідок та інших джерелах. За об'єктами дослідження виділяють чотири основних напрями СЕМ СДГ (рис. 3.2).

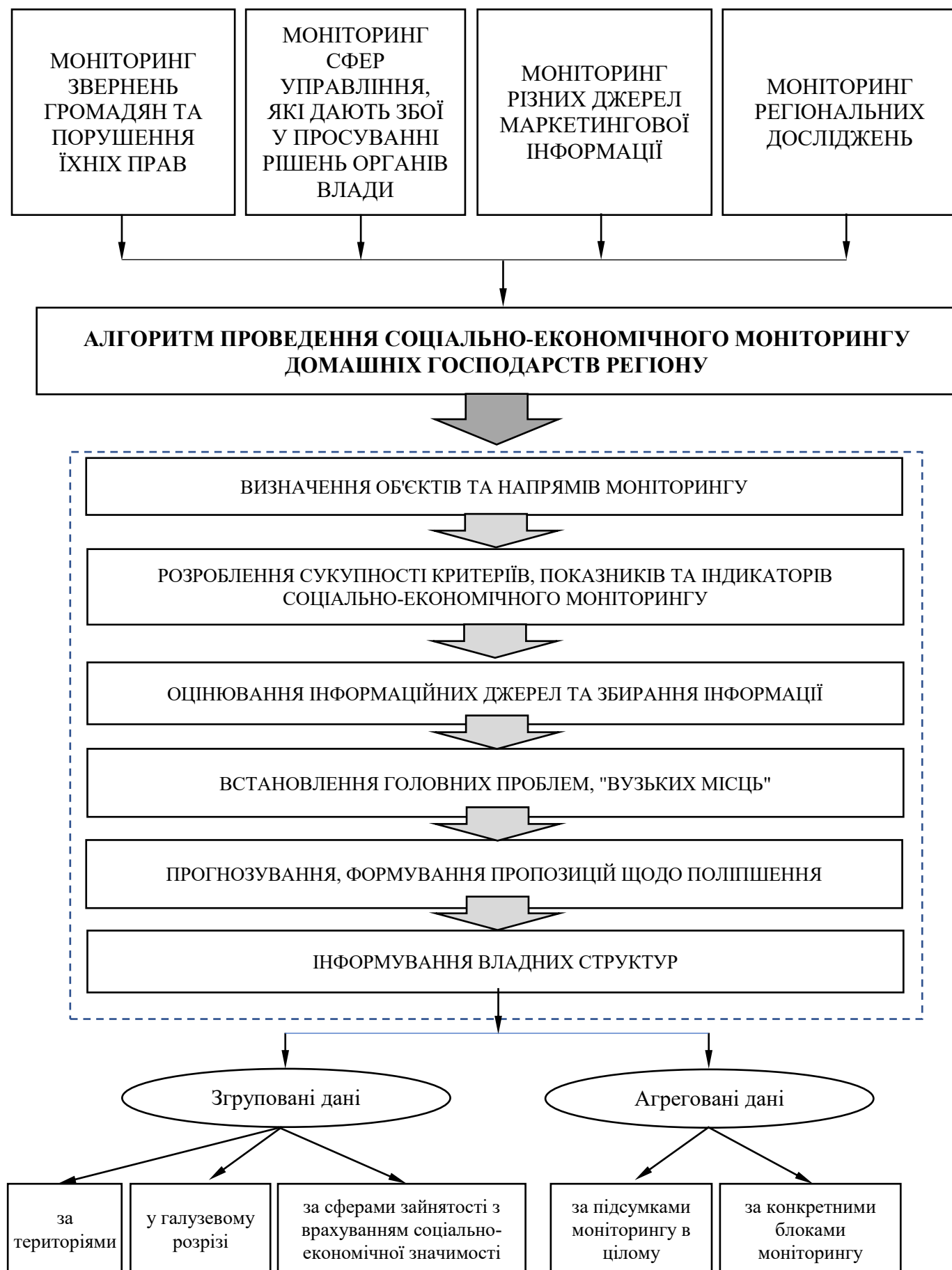

Рис. 3.2. Блоки, алгоритм, рівні узагальнення та надання інформації про підсумки проведення СЕМ СДГ регіону органам місцевого самоврядування
Джерело: складено автором

Процедурно необхідно зупинитися на шести етапах СЕМ СДГ. При цьому результати СЕМ СДГ можуть бути представлені як у згрупованій, так і агрегованій формі.

Особливе значення в моніторингу має питання критеріїв оцінки процесів. Критерій, як правило, розуміється як особливість, яка є основою для класифікації об'єктів або явищ, на основі якого проводиться оцінка чогось (міра оцінки). Критерій оцінки є головною особливістю або набором ознак, з точки зору яких проводиться остаточна оцінка досягнутого рівня і динаміки досліджуваних процесів і відносин в конкретних територіальних межах.

Виділяють інтегральні та конкретні критерії СЕМ СДГ. Інтегральний критерій дозволяє оцінити основні структурні елементи регіональної ситуації, а конкретним критерієм є лише єдиний соціально-економічний процес. Наприклад, зайнятість визначає реальні доходи ДГ і розмір платоспроможного попиту. У сукупності дія цього фактора призводить до зміни обсягів товарообігу і фізичної величини товарної маси, що проходить через канали роздрібної торгівлі.

Критерії оцінки кількісно характеризуються наступними показниками: переліком завдань, які встановлюються статистикою і розробляються спеціальними органами державної статистичної звітності, тобто операційними особливостями, які пов'язують певні критерії безпосередньо з інформаційною базою того чи іншого явища.

Критерії, що використовуються при проведенні СЕМ СДГ, поділяються на загальні і специфічні. Загальними критеріями є ціннісні ідеї, орієнтації і норми, які склалися в суспільстві. Конкретними критеріями є реальні вимоги ДГ, зафіксовані в законодавчих актах, нормативних документах.

Критеріями вибору пріоритетних груп ДГ у відношенні до об'єктів СЕМ є:

- високий ступінь потенційної незахищеності членів ДГ в поєднанні зі спеціальними заходами щодо їх захисту, коли необхідно додатково враховувати конкретну ситуацію в конкретному секторі, таку як захист певних категорій громадян (неповнолітніх, дітей-сиріт, осіб без певного місця проживання, осіб з інвалідністю);

– приналежність певної групи ДГ до сфери дії міжнародних угод, конвенцій та інших документів, до яких приєдналася Україна (іммігранти, ДГ громадян України які проживають на території іноземних держав тощо).

Перший критерій використовується для забезпечення необхідного захисту ДГ у тому випадку, коли стан певного сектора не викликає впевненості в об'єктивності інформації.

Другий критерій використовується у випадках, коли чинні в країні правила залежать від міжнародних угод, а виконання положень угод є добровільним.

Об'єкти СЕМ, в залежності від їх ролі як носія інформації, поділяються на наступні групи:

- основними об'єктами є ДГ, їхні фундаментальні характеристики;
- порівняльні об'єкти – міжнародні, регіональні дані для порівняльних досліджень, що підвищує рівень визначеності об'єктів, що контролюються;
- додаткові об'єкти і матеріали містять інформацію, пов'язану з предметом моніторингу. Це можуть бути регіональні дослідження, дані з інтернет-ресурсів, огляди на випадок непередбачених ситуацій, які полегшують моніторинг.

При проведенні СЕМ СДГ використовуються практично всі методи, які традиційно діляться на дві групи: об'єктивні і суб'єктивні (евристичні). Об'єктивні методи засновані на визначенні характеристик ДГ шляхом фіксації будь-яких відхилень. Суб'єктивні методи ґрунтуються на судженнях високопрофесійних експертних груп (наприклад, Звіт про людський розвиток в Україні). Очевидно, що одна група показників буде вивчатися в основному за поточною статистикою і звітністю. При цьому до зовнішніх джерел інформації відносяться дані Державного комітету статистики України про вивчення складу і використання грошових доходів і витрат населення за ряд років, аналіз структури фактичного кінцевого споживання СДГ, характеру і обсягів товарного споживання, виду розрахунків, характеру, джерел і обсягів постачання продукції. Аналіз інших показників вимагатиме використання даних бюджетних досліджень СДГ, використання соціологічних методів.

Існують різні види соціологічних досліджень, які дозволяють оцінити становище СДГ в цілому. До них відносяться:

1) зондажно-інформаційне обстеження, основними етапами якого є збір інформації про стан інфраструктури територіального формування за підприємствами та організаціями у сфері виробництва та обігу непродовольчих товарів та сировини, сільськогосподарської сировини та продуктів харчування, збір статистичної інформації про кількість, склад та динаміку каналів розподілу товарних потоків, що дозволяє всебічно описати реальний стан справ;

2) інформативно-цільовий аналіз друкованих видань регіону, телевізійних і радіопередач, листів громадян до редакції газет, до місцевих органів влади дозволяє визначити коло проблем у сфері забезпечення якості життя і добробуту ДГ, допомагає виявити різні соціальні групи населення, їх потреби і очікування від місцевої влади;

3) власне соціологічні опитування, основною метою яких є більш глибоке вивчення проблем, виявлених на попередніх етапах;

4) опитування експертів з певних проблем функціонування СДГ суб'єктів окремих областей, регіонів, муніципалітетів, які дозволяють поглянути на проблеми розвитку ДГ, виявлені за допомогою соціологічних опитувань, з іншого боку, дати їм більш об'єктивну оцінку;

5) спеціалізовані методи прогнозування, головною метою яких є визначення логічної послідовності розгортання заходів для вирішення виявлених завдань, визначення перспектив розвитку регіону в цілому.

На практиці існує багато ефективних способів збору оцінок, але в основному їх можна згрупувати в два блоки – отримання інформації через особисте інтерв'ю, і анонісні анкети. Ці два методи відрізняються не технологією отримання необхідної інформації, але і складністю отримання даних, і як наслідок – їхньою вартістю.

Найменш витратним, але, в той же час, методом, який надає можливість отримати точні оцінки, є проведення анкетування. Перевагою анкети є простота проведення, можливість отримання зрізу переконань членів ДГ за короткий проміжок часу. До істотних недоліків можна віднести практичну складність отримання відкритих докладних відповідей, тому цей метод застосовується тільки для отримання уявлення про масове, непідтверджене аргументами, уявлення. Більш дорогим, але і таким, що дозволяє отримати об'єктивні оцінки і докладні

відповіді є проведення фокусованих інтерв'ю. Це включає як зустрічі з представниками ДГ, так і проведення цілеспрямованих інтерв'ю. Найбільшою перевагою такого роду оцінок є гнучкість і висока надійність, оскільки в процесі розмови з респондентом інтерв'юер може не тільки оцінити правдивість відповідей, але і уточнити відповіді.

СЕМ СДГ, що здійснюється на основі економічної концепції, дає реалістичну картину того, як будуть розвиватися ДГ в майбутньому. Це є цінним для всіх користувачів інформації: центральних органів державної влади, місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, зацікавлених фізичних та юридичних осіб, виробників, інвесторів.

СЕМ СДГ здійснюється в конкретний момент часу в умовах конкретного регіону з урахуванням всіх факторів впливу. Це обумовлюється наступними основними особливостями цього процесу.

По-перше, СЕМ – процес, який передбачає ряд операцій, порядок і зміст яких залежать від мети моніторингу, параметрів об'єкта і обраних методів. По-друге, моніторинг – впорядкований процес: всі дії здійснюються в певній послідовності, що передбачає реалізацію етапів визначення мети, вибору видів оцінки, збору і обробки необхідної інформації, обґрунтування методів оцінки, розрахунку кількісних і якісних показників, внесення коригувань з урахуванням похибки спостереження, виведення кінцевих значень, перевірки і узгодження результатів. Жоден з етапів не повинен бути пропущений або “переставлений” в інше місце, так як це призведе до спотворення результатів. По-третє, моніторинг – цілеспрямований процес, результатом якого є підвищення рівня добробуту ДГ. По-четверте, необхідною особливістю моніторингу є його тісний зв'язок з ринковою ситуацією. При цьому обов'язково враховується сукупність ринкових факторів: ринкова кон'юнктура, рівень конкуренції, доходи, поточний стан галузі і економіки.

З метою вибору пріоритетів СЕМ СДГ доцільно вивчити найбільш критичні напрями (сектори) розвитку економіки регіону з точки зору забезпечення безпеки, здоров'я громадян та економічного значення СДГ.

Відповідно до запропонованої методики розроблено перелік секторів, для яких в першу чергу є необхідним СЕМ СДГ. Це, в першу чергу, житлово-комунальні послуги, споживання основних видів продукції, захворюваність, доступність освіти. Цей перелік може бути використаний для визначення пріоритетів СЕМ СДГ.

Принциповим моментом для розроблення та реалізації СЕМ СДГ є консультування з усіма зацікавленими сторонами. Консультації проводяться на всіх етапах моніторингу, оскільки це сприяють прозорості процесу; гарантовано забезпечує обговорення всіх перспективних проблем; дозволяє виділити альтернативні підходи до досягнення поставлених цілей; може стати корисним інструментом для визначення достовірності оцінок розробників методики з точки зору витрат і вигод; дозволяє підвищити обізнаність і стимулювати впевненість в необхідності проведення СЕМ. При проведенні СЕМ СДГ оцінці підлягає наступний перелік факторів:

1) наявність достатньої кількості центрів, пунктів збору інформації про життєдіяльність СДГ, “гарячих ліній”, інтернет-сайтів, громадських приймалень, до яких члени ДГ могли б звернутися з претензіями на порушення своїх прав;

2) систематичний облік і накопичення банку даних про стан ДГ;

3) контроль за станом споживчого ринку; запровадження єдиної форми видачі результатів контрольної діяльності, що здійснюється членами комісії, ведення електронної бази даних; залучення неприбуткових організацій до співпраці; проведення показових перевірок за участі ЗМІ;

4) збір, обробка інформації за такими розділами, як основні суб'єкти та сектори ринку – постачальники продовольчих ресурсів (сільське господарство, поставки з інших регіонів, імпорт), переробна промисловість (великі та середні підприємства, малі переробні підприємства, переробка на дому), торговельна мережа (за формами власності та видами господарювання, за розмірами підприємств тощо), споживачі; баланси продовольчих ресурсів – виробництва, імпорт, експорт, споживання населенням, запаси; стан зовнішнього середовища функціонування споживчого ринку, включаючи динаміку цін на енергоносії, електроенергію, залізничні тарифи, ціни на ресурси для сільського господарства та

переробної промисловості, формування ринкової інфраструктури, податкова політика;

5) для оцінювання поточного та перспективного платоспроможного попиту населення на харчові продукти необхідно мати інформацію про рівень життя ДГ, реальні наявні доходи, динаміку цін на споживчі товари;

6) моніторинг ситуації на фінансових ринках, можливості залучення інвестицій, інвестиційної привабливості територій, різних сегментів регіонального ринку; обсяги коштів для довгострокових інвестицій у виробництво та реалізацію товарів. Мета – розвиток споживчого ринку товарів і послуг;

7) стан статистичної звітності за основними соціально-економічними фактами, вплив яких має бути оцінений при СЕМ СДГ, у тому числі макроекономічних показників (динаміка промислового виробництва, рівень інфляції, рівень заробітної плати зайнятого населення, житло, соціальна інформація структура, стан здоров'я членів ДГ, стан навколишнього середовища);

8) розвиток виробничої бази галузей виробництва харчових продуктів, і, перш за все, розвиток аграрного сектору економіки, розвиток переробної, харчової промисловості та торговельної мережі. Мета – можливість задовольнити потреби людей в продовольстві і стабільний стан продовольчого ринку;

9) формування детальної картини стану регіональної економіки, визначення дійсного стану всіх систем управління, виявлення точок зростання або прогалин в управлінні; стан сфери планування та прогнозування розвитку регіону для визначення тенденцій впливу різних факторів, узгодження цілей і завдань державних органів з потребами населення; стан соціально-економічних факторів (житлові умови, харчування, доступність фізичної культури, можливості для відпочинку і повноцінного дозвілля, рівень охорони здоров'я);

10) рівень життя ДГ у розрізі територіально-адміністративних утворень, основних соціальних груп з урахуванням стандартів якості життя, прийнятих у суспільстві у сферах оцінки доходів, споживання та витрат ДГ, грошових заощаджень, нагромадженого майна, забезпечення об'єктами торгівлі, освіти, культури, мистецтва, ЖКГ, транспорту, зв'язку, побутового обслуговування, захисту соціально вразливих груп ДГ, рівня споживання непродовольчих товарів.

Одним з найважливіших показників рівня життя ДГ є прожитковий мінімум, який покликаний оцінити рівень життя при формуванні і реалізації соціальної політики в Україні в цілому та її адміністративно-територіальних утвореннях (табл. 3.2).

11) стан комунального господарства, у тому числі обсяг послуг, що надаються комунальними службами СДГ, серед них – водопостачання, каналізація та енергопостачання, їхні нормативні показники;

12) рівень надання ДГ побутових послуг побутового характеру, у тому числі обсяги реалізації платних послуг на душу населення, наявності та доступності для населення послуг підприємств побутового обслуговування;

13) стан захисту соціально незахищених груп ДГ, можливість працездатних осіб заробити на гідне життя, стан підтримки їхньої ініціативи та підприємництва;

14) наявність інформаційного фонду для моніторингу якості життя ДГ, який представляє дані, систематизовані протягом ряду років про стан здоров'я членів ДГ, рівень і спосіб їхнього життя, сукупність відповідних соціальних норм (стандартів);

15) нормативно-правове регулювання у сфері СЕМ, національні цільові програми, ведення системи показників для оцінки прогресу у сфері здійснення економічних реформ, висвітлення в наукових публікаціях проблем СЕМ та споживчого моніторингу;

16) існування національних громадських незалежних організацій вчених і фахівців, що займаються проблемами людського розвитку, сімейної економіки і домашнього господарства.

Методика проведення СЕМ СДГ є придатною для застосування у випадках:

- при розробці планів розвитку регіональних органів влади;
- при формуванні щорічного Звіту про розвиток людського потенціалу в Україні;
- при визначенні конкретних рекомендацій щодо застосування заходів державного контролю, що спрямовані на підвищення якості та безпеки життя, здоров'я членів ДГ.

Новизна отриманих висновків полягає в тому, що функціонування СДГ на регіональному рівні, в тому числі споживчого ринку товарів і послуг, бізнес-

сектору, сфери фінансової діяльності, не є статичною системою, оскільки відбуваються постійні зміни в законодавчій сфері, в ціноутворенні, в введенні нових тарифів, використанні нових технологій тощо.

Таблиця 3.2

Соціально-економічні фактори та методи оцінювання їхнього впливу у процесі моніторингу домашніх господарств

Соціально-економічні фактори рівня доходів домогосподарств	Методи оцінювання впливу факторів	Показники оцінювання індексу життя (індексу споживчих цін)
1.1. Доходи та ціни	Статистичні	Оцінювання доходів і витрат домогосподарств, в тому числі реальних загальних доходів, реальних наявних загальних доходів, грошових доходів, середніх доходів та середньої заробітної плати, індекс споживчих цін
1.2. Споживчий ринок		Оцінювання доходів, споживання домогосподарств, грошових накопичень, нагромадженого майна, забезпечення об'єктами торгівлі, стан захисту соціально вразливих груп домогосподарств, рівень споживання непродовольчих товарів тощо
1.3. Забезпечення житлом та його комфортність		Стан житлово-комунального господарства, визначення обсягу послуг, що надаються комунальними службами домашнім господарствам, в тому числі водопровідно-каналізаційне та енергетичне забезпечення
1.4. Тарифна політика		Оцінювання тарифів на різні види послуг
1.5. Транспорт та зв'язок		Насиченість транспортної мережі, обсяг перевезень пасажирів усіма видами транспорту, у тому числі автобусами загального користування, питома вага перевезень пасажирів окремими видами транспорту, обсяг вантажообігу, наповнюваність громадського транспорту за видами, середній час поїздки, місткість існуючих АТС тощо
1.6. Прожитковий мінімум як засіб соціального захисту домашніх господарств		Визначення прожиткового мінімуму як показника мінімального споживання матеріальних благ та послуг, які необхідні для збереження здоров'я людини та забезпечення її життєдіяльності

Джерело: розроблено автором

У зв'язку з цим необхідно розробити систему моніторингу в динамічній системі, в умовах постійної зміни соціально-економічної ситуації, на основі якої розробляються пропозиції щодо формування управлінських рекомендацій на основі моніторингової діагностики та прогнозування, широкого залучення спеціальних методів досягнення цих цілей спеціальних методів спостереження та обробки даних. На даний момент практично відсутня цілісна науково

обґрунтована система поглядів на теорію і практику СЕМ функціонування СДГ У зв'язку з перенесенням центру уваги у вирішенні багатьох важливих проблем економічної реформи на регіональний рівень, отримана в результаті моніторингу інформація є необхідною умовою організації ефективного управління економікою регіону. Регіони повинні мати достовірні науково обґрунтовані дані про обсяг і структуру споживання ДГ регіонального утворення матеріальних благ і послуг, про закономірності і кількісні параметри їхньої зміни в довгостроковій перспективі. Ідеологія запропонованої моделі СЕМ СДГ випливає з припущення, що особисті думки людей про різні аспекти власного життя, ставлення до економічних і соціальних подій, суб'єктами яких вони є, формують узагальнену оцінку сприйняття соціально-економічних фактів. Ця консолідована оцінка, в свою чергу, є основною передумовою дії осіб, що формують узагальнене сприйняття соціально-економічної дійсності. Ця зведена оцінка, в свою чергу, є базовою передумовою дій осіб, які у сукупності визначають соціально-економічну поведінку всього населення у різних його функціях: кінцевого споживача, інвестора, працівника. Загальний характер цих оцінок, тенденції їхньої зміни визначають, наскільки сприятливою є поточна суспільна ситуація для подальшого соціально-економічного та політичного розвитку країни.

Практичне значення СЕМ СДГ, який ми вважаємо найважливішими суб'єктами національної економіки України, обумовлено початковим етапом їх дослідження, відсутністю перевірених методичних прийомів аналізу і прогнозування розвитку. Методичний підхід, що використовується в даному випадку, заснований на поєднанні вторинної та первинної інформації про діяльність ДГ, може бути рекомендовано у якості інструменту виявлення диспропорцій, оцінки внутрішніх резервів, формування соціальної політики на національному та регіональному рівнях.

ВИСНОВКИ

Результати дослідження дозволили розкрити загальні та особливі тенденції функціонування, розвитку та трансформації домашніх господарств, дислокованих у простір регіону. Отримані висновки дали можливість обґрунтувати припущення про необхідність розробки та впровадження диференційованих підходів у формуванні регіональної економіки з урахуванням особливостей розвитку та функціонування домашніх господарств.

Наукова новизна проведеної роботи полягає у розробці теоретичних і методичних положень до дослідження сектору домашніх господарств у структурі регіональної економіки як взаємопов'язаних та взаємодіючих учасників економічної системи.

Отримано такі основні результати відповідно до поставлених цілей магістерської роботи:

1. Розвинуто теоретико-методологічні положення щодо уточнення трактування змісту категорії “домашнє господарство”, відмінною особливістю якого є інтерпретація домогосподарства як самостійного формального економічного інституту, що дозволяє методологічно чіткіше і повно розкрити економічний аспект цієї категорії в контексті регіональної економіки.

Наводиться визначення домашнього господарства як відносно самостійного формального економічного інституту, форми громадського устрою, що передбачає спільне проживання його членів, об'єднання їхнього бюджету, доцільну діяльність з господарювання, діяльності з цілеспрямованої зміни навколишнього середовища для задоволення базових потреб, функціонування в інтересах осіб, що входять до його складу.

2. Дане трактування поняття “домашнього господарства” має низку особливостей.

По-перше, господарська діяльність пов'язана з перетворенням предметів природи, конкретної території довкілля у блага, тобто у все те, що корисно для людини, задовольняє її базові економічні, соціальні, духовні та інші потреби, що приносить благополуччя.

По-друге, господарство, пов'язане з предметним навколишнім середовищем проживання людини, із споживанням елементів середовища, координується, сполучається в часі з циклами природи на конкретній території, пристосовується до них.

По-третє, суб'єктом господарства виступає людина як суб'єкт господарювання, який володіє, користується та розпоряджається майном. Мета його діяльності – забезпечення та підтримання умов проживання, виробництво благ для повсякденного життя, пристосування відповідним чином локального довкілля.

По-четверте, домогосподарство має більш-менш жорстку прив'язку до певних територій, тих чи інших соціально-етнічних структур.

3. Обґрунтовано необхідність використання економічного підходу в дослідженні сектору домашніх господарств як взаємопов'язаних та взаємодіючих повноправних учасників регіональної економіки.

4. Як свідчать результати аналізу, взаємодія сектора домашніх господарств у структурі регіональної економіки передбачає виконання домогосподарствами найважливішої функції забезпечення достатнього споживчого попиту – однієї з головних умов функціонування ринкового механізму. Важливим є значення домашніх господарств і як суб'єктів пропозиції трудових ресурсів та підприємницьких здібностей. Саме домогосподарство виступає об'єктом створення та розвитку людського капіталу, включаючи етапи його формування, виробництва та реалізації. Домашні господарства здатні перетворити на основі спільних цінностей місцеве господарство (у тому числі житлово-комунальне), покращити умови проживання відповідно до своїх інтересів та потреб.

5. Запропоновано інструментарій поетапної оцінки потенціалу домогосподарств у системі відповідних показників, який враховує особливості їхнього функціонування як інституційного сектора національної економіки, потребу у більш поглибленому розкритті особливостей розгортання соціально-економічного процесу у просторі регіону, формує узагальнену оцінку сприйняття соціально-економічної дійсності, а також дозволяє вдосконалювати систему управління ними.

6. Запропоновано концептуальні основи проведення регіональної соціально-економічної політики, спрямованої на підвищення ролі сектору домашніх господарств у регіоні, посилення конкурентних переваг території, впровадження у практику методики соціально-економічного моніторингу функціонування домашніх господарств та включення запропонованих заходів у діяльність органів регіонального управління.

Цьому має сприяти процес організування соціально-економічного моніторингу як системи оперативного динамічного спостереження, узагальнення, аналізу, оцінки та прогнозу показників, що визначають становище (рівень благополуччя) домашніх господарств з позиції дотримання їхніх законних прав та інтересів, а також визначення причин та умов виникнення порушень їх прав з метою розроблення ефективних заходів реального захисту. Моніторинг представляється нами як інформаційно-аналітичний механізм, що є необхідним для якісного та своєчасного регулювання розвитку та просторової організації домашніх господарств, що зрештою має сприяти вдосконаленню системи управління регіональним розвитком.

7. Аналіз потенціалу домашніх господарств у територіальних межах, на наше переконання, має включати наступні складові:

а) оцінку основних індикаторів функціонування домашніх господарств в економіці України та окремого регіону;

б) оцінку розвитку сектора домашніх господарств у порівнянні з іншими суб'єктами національної економіки.

8. Запропоновано на основі систематизації основних теоретичних та практичних підходів методику кластеризації домашніх господарств у контексті регіональної економіки, в рамках якої виділено ознаки, що раніше не розглядаються, пов'язані з формуванням багатоукладної економіки та ринковим регулюванням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Самуэльсон П.Э. Экономика / пер. с англ. В 2-х т. Москва: Диалектика, 2018. 1328 с.
2. Беккер Г. Экономика семьи и макроповедение. *США: экономика, политика, идеология*. 1994. №2. С. 99-107.
3. Беккер Г. Экономика семьи и макроповедение. *США: экономика, политика, идеология*. 1994. №3. С. 93-97.
4. Becker G.S. A Treatise on the Family. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. 1991. 424 p.
5. Economics of the Family: Marriage, Children, and Human Capital / T. Schultz (ed). Chicago: University of Chicago Press. 1974. 373 p.
6. Кейнс Дж. М. Избранные произведения. Москва: Финансы и статистика, 1993.
7. Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем. М: Прогресс, 1990. 804 с.
8. Чаянов А.В. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1989. 366 с.
9. Nakajama C. Subjective Equilibrium theory of the Farm Household. Amsterdam, Elsevier, 1986. 302 p.
10. Уильямсон О.И. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, “отношенческая” контрактация / Науч. ред. и вступ, статья В. С. Катькало. Санкт-Петербург: Лениздат; CEV Press, 1996. 702 с.
11. Сен А. Об этике и экономике / пер. с англ. А.В. Малишевского. Москва: Наука, 1996. 160 с.
12. Conlisk J. Why Bounded Rationaly? *Journal of Economic iterature*. 1996, Vol. XXXIV. June.
13. Ланкастер К. Перемены и новаторство в технологии потребления. *Теория потребительского поведения и спроса. Т. 1.* / под ред. В.М. Гальперина. Санкт-Петербург: Экономическая школа, 1993. 332 с.
14. The Collected Papers of Franco Modigliani. Volume 3. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1980. 506 p.
15. Friedman M. Essays in Positive Economics. Chicago, University of Chicago Press, 1953. 334 p.

16. ООН. Экономический и Социальный Совет. Признаки по семьям и домохозяйствам – проект текста для рекомендации Конференции европейских статистиков по проведению раунда переписей 2020 года. *unecse.org*. URL: https://unecse.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.41/2014/mtg2/12_R_0718PV.pdf (дата звернення 1.12.2021).

17. System of National Accounts 1993 (SNA 1993). *imf.org*. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/Books/Issues/2016/12/30/System-of-National-Accounts-1993-575> (дата звернення 1.12.2021).

18. Державна служба статистики України: Наказ “Про затвердження Положення про Реєстр статистичних одиниць у сільському господарстві, мисливстві, лісовому і рибному господарстві – Реєстр АГРО” від 02.07.2012 № 278. *ips.ligazakon.net*. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/fin76262?ed=2012_07_02&ap=33 (дата звернення 8.12.2021).

19. Армстронг М. Практика управления человеческими ресурсами / пер. с англ. 10-го изд. Санкт-Петербург: Питер, 2009. *ml.miit-ief.ru*. URL: <http://ml.miit-ief.ru/Методическая%20литература%20кафедры%20Экономика%20труда%20и%20управление%20человеческими%20ресурсами/Майкл%20Армстронг%20-%20Практика%20управления%20человеческими%20ресурсами,%202008.pdf> (дата звернення 10.12.2021).

20. Бабкин В.П., Каменецкий В.А., Патрикеев В.П., Пономарева Е.Г., Соколова Н.А. Экономика: объективные возможности. Москва: Экономика, 2011. 221 с.

21. Веблен Т. Теория праздного класса: экономическое исследование институций. Москва: Прогресс, 1984. 368 с.

22. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. Нестеренко А.Н.; предисл. и науч. редактирование Б.З. Мильнера. Москва: Фонд экономической книги “Начала”, 1997. 180 с.

23. Шаститко А.Е. Новая институциональная экономическая теория. Москва: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. 591 с.

24. Жеребин В.М., Романов А.Н. Экономика домашних хозяйств. Москва: Финансы; ЮНИТИ, 1998. 231 с.

25. Макконел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика / пер. с англ. 11-го изд. Київ: ХаГар, 1998. 785 с.
26. Макконел К.Р., Брю С.Л. Макроекономіка / пер. з англ. С. Панчишина і О. Ватаманюка. Львів: Просвіта, 1997.
27. Ватаманюк О.З. Мікроекономіка: теорія і практикум. Навчальний посібник / 2-ге вид., доп. і перероб. Львів: "Інтелект-Захід", 2007. 280 с.
28. Економічна теорія: вступ, макроекономіка, мікроекономіка. Навчальний посібник / З.Г. Ватаманюк та ін. 2-е вид.; випр. і доп. Львів: "Інтелект-Захід", 2011. 656 с.
29. Економічна теорія: практикум. Навчальний посібник / О. Ватаманюк та ін.; за ред. О.З. Ватаманюка. Львів: "Інтелект-Захід", 2010. 374 с.
30. Аналітична економія: макроекономіка і мікроекономіка : підручник : у 2 кн. / за ред. С.М. Панчишина, П.І. Островерха. Кн. 2: Мікроекономіка. 2-ге вид., виправл. і доповн. Київ: Знання, 2014. 390 с.
31. Макконнелл К.Р. Аналітична економія: принципи, проблеми і політика. У 2 ч. / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю; пер. з англ. Львів: Просвіта, 1999. Ч. 2.: Мікроекономіка. 654 с.
32. Аналітична економіка: макроекономіка і мікроекономіка : підручник: у 2 кн. / С.М. Панчишин та ін.; за ред. С. М. Панчишина, П. І. Островерха. 4-те вид., виправл. та доп. Львів: Апріорі, 2020. Кн. 1: Вступ до макроекономіки. Макроекономіка. 648 с.
33. Барр Р. Политическая экономия: в 2 т.: Т. 1 / пер. с фр. Москва: Международные отношения, 1995. 608 с.
34. Perroux F. The Domination Effect and Modern Economic Theory. *Power in Economics* / Rothschild K.W. (Ed.). Harmondworth: Penguin books, 1971. P. 56-73.
35. Тинберген Я. О методе статистического исследования делового цикла. Ответ Д. М. Кейнсу. *Вопросы экономики*. 2007. № 4. С. 46-59.
36. Основы национального счетоводства (международный стандарт): учебник / под ред. Ю.Н. Иванова. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: ИНФРА-М, 2008. 736 с.

37. Иванов Ю.Н., Хоменко Т.А. Обзор основных положений пересмотренной системы национальных счетов 1993 г. (СНС 2008 г.) и перспективы их поэтапного применения в статистике стран СНГ. *Вопросы статистики*. 2009. № 3. С. 57-71.

38. Pierson J., Thomas M. Collins Dictionary of Social Work. Glasgow: Harper Collins, 2006. 576 p.

39. Hochschild A.R. The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work. New York: Henry Holt & Co., 1997. 316 p.

40. Sullivan A., Sheffrin S.M. Economics: Principles in action. Needham, Mass.: Prentice Hall, 2003. 592 p.

41. Simon H. Economics Rationality: Adapted Artifice In The Sciences of the Artificial. Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1996. 231 p.

42. Folbre N. Gleaning House: New Perspectives on Households and Economic Development. *Journal of Development Economics*. 1986. № 22. P. 5-40.

43. Мизес Л. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории. 3-е изд. Челябинск: Социум, 2005. 878 с.

44. Бочко В.С. Валовой региональный продукт: оценка развития территории. *Изв. Урал. гос. экон. ун-та*. 2004. № 8. С. 31-44.

45. Державна служба статистики України. Характеристика домогосподарств. Характеристика домогосподарств (1999-2020). *ukrstat.gov.ua* URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 16.12.2021).

46. Державна служба статистики України. Економічна статистика. Статистична інформація. Національні рахунки. Валовий внутрішній продукт. *ukrstat.gov.ua* URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 17.12.2021).

47. Державна служба статистики України. Демографічна та соціальна статистика. Соціальний захист. Сателітний рахунок соціального захисту в Україні. *ukrstat.gov.ua* URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 18.12.2021).

48. Державна служба статистики України. Демографічна та соціальна статистика. Ринок праці. Оплата праці та соціально-трудова відносина. Темпи зростання/зниження номінальної та реальної заробітної плати у 2010-2020 роках. *ukrstat.gov.ua* URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 18.12.2021).

49. Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Кіровоградській області. Статистичний щорічник Кіровоградської області за 2020 рік. Кропивницький, 2021. 402 с.

50. Музрукова Т.Г., Нечаева И.В. Популярный словарь иностранных слов: около 5000 слов / под ред. И.В. Нечаевой. Москва: Азбуковник, 1995. 496 с.

51. Милгром П., Робертс Дж. Экономика, организация и менеджмент: в 2 т. / пер. с англ. И.В. Розманнского, Д.Е. Тетерина, К.А. Холодилина; под ред. И.И. Елисеевой и В.Л. Тамбовцева. Санкт-Петербург: Экон. шк, 1999. Т. 1. 472 с.

52. Методика и инструментарий для мониторинга экономической безопасности региона / Т.Н. Агапова и др. *Вопросы статистики*. 2001. № 2. С. 44-48.

53. Киреев А.П. Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства: учеб. пособие для вузов: в 2 ч. Москва: Международные отношения, 2001. Ч. 1. 416 с.

54. Райзберг Б.А. Современный экономический словарь. 512 с.